

ועדי המושבות ותרומתם להתפתחות מושבות העלייה הראשונה, 1882-1918

שאלות המחקר ומצב המחקר

במאמר זה אציג את תרומתם של ועדי המושבות להתפתחות מושבות העלייה הראשונה. אדון בשתי סוגיות מרכזיות: מאפייניו ותפישותיו של מוסד ההנהגה ועד המושבה, והתחומים שבהם תרמו הוועדים להתפתחות המושבות. אברר מתי ובאילו אופנים קידמו הוועדים את המושבות, כמה התייחדה תרומתם לעומת גופי החסות, ואם היה בהם צורך בעידן שבו ניהלה הפקידות לסוגיה את רוב היישוב היהודי.

מושבות העלייה הראשונה הוקמו בידי 5,000 חלוצים, מתוך כ-40,000 עולים שבאו ארצה בשנים 1882-1904 ממזרח אירופה במסגרת אגודות 'החובבי ציון'. ברוב המושבות הוקם עוד לפני העלייה לקרקע או מיד אחריה ועד מייסד, והוא שניהל אותה בראשיתה. זמן קצר לאחר הקמתן נקלעו המושבות לקשיים חמורים. פרנסייהן פנו אל הברון אדמונד בנימין דה רוטשילד בבקשת סיוע, ומשנת 1883 הוא פרש את חסותו על מרביתן ופירק את הוועדים המקומיים.¹ בשנת 1900 הועברו המושבות לניהול יק"א (Jewish Colonization Association) ומשנת 1924 נמסר ניהולן לפיק"א (Palestine Jewish Colonization Association). אם כן רוב הזמן מהקמתן ועד סמוך לקום המדינה היו רוב המושבות בחסות ארגונים גדולים וממוסדים, ואלה הצילו אותן מקריסה כלכלית. תשע מושבות נוהלו בשנת 1890 בידי הברון, ומשנת 1900 בידי יק"א, והיא יסדה תשע מושבות נוספות. עשרים מתוך שלושים המושבות היו לאורך התקופה בחסות כלשהי.² המוסדות המרשימים שבנתה הפקידות במרכזן: בתי הפקידות העצומים, בתי הכנסת המפוארים, היקבים, מבני המשק, מגדלי המים וגני המושבה, הטביעו את חותמם על המושבה כולה, עד שנדמה 'כי בלי הברון אין דבר

בשער המאמר:
פעמון המושבה
במזכרת-בתייה
(2009). ברקע,
תקנות המושבה
(ראו עמ' 56)

הברון אדמונד בנימין
דה רוטשילד

מאמר זה הוא תמצית עבודת המחקר 'ועדי המושבות ותרומתם להתפתחות המושבות הראשונות 1882-1918', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט. תודתי לד"ר רן אהרנסון ולפרופ' רות קרק על הנחייתם המקצועית והמסורה בכתיבת העבודה. תודות גם למנהלי הארכיונים וצוותיהם: למירי ברניצקי מארכיון מוזאון ראשון לציון, לשלומית לויז ודפנה שמשוני מארכיון מזכרת-בתייה, לשבתאי גלאן ואלי קראוז מארכיון כפר-תבור, לתקווה רוזמן ואבנר כהנוב מארכיון נס-ציונה ולעובדי 'המכון לחקר תנועת העבודה' ע"ש פנחס לבון, תל-אביב. תודות גם למירי שמידע מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים על הכנת המפות.

- 1 ר' אהרנסון, 'שלבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25-84.
- 2 ר' אהרנסון, הברון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתה 1882-1890, ירושלים 1990, עמ' 289-290; י' בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, ירושלים תשנ"ו, עמ' 46-47. ל-18 המושבות שהזכרנו יש להוסיף את מטולה שהוקמה על ידי הברון ב-1896 ואת משמר הירדן שנכנסה לחסות יק"א ב-1897.

בארץ', כדברי ד"ר הלל יפה, ראש ועד 'חובבי ציון' בארץ.³ על רקע עובדות אלה מתחדדת שאלת המחקר: האם הייתה חשיבות לוועד המושבה? האם נוף המושבות בסוף מלחמת העולם הראשונה, על מערכת השירותים הענפה שבהן, היה פרי יצירתם של הברון ויק"א בלבד, או שמא גם לוועדים כמנהיגי המתיישבים היה בו חלק?

עד כה לא נכתב מחקר אקדמי מקיף וכתובות על נושא זה. ועדי המושבות זכו אמנם להעצמה בספרי המושבות שהתחברו לרגל חגיגות היובל במושבות, אולם המחקר האקדמי משנות השמונים ואילך, ובמרכזו עבודותיהם של רן אהרנסון, שמעון שאמה ואחרים, התמקד בפועלו של הברון במפעל ההתיישבות.⁴ ועדי המושבות נזכרו בעיקר במחקרים ספציפיים על מושבה מסוימת, במקביל להיבטים אחרים, ולרוב דובר בהם בפרק זמן קצר שלאחר ההקמה – כך למשל בעבודותיהם של אהרנסון על ראשון-לציון וזיכרון-יעקב, דן גלעדי על ראשון-לציון ואסתר שטיין-אשכנזי על רחובות.⁵ רק לעתים רחוקות זכה ועד מושבה למחקר בפני עצמו, כגון במאמרם של יאיר זלטנרייך ואורית מנור על כפר-תבור.⁶

על מקורותיו של ועד המושבה כבר נכתב בעבר. יעקב שביט ומנחם אלון טענו כי תקנות המושבות, מסמך שנכתב ברוב המושבות, ושביטא את שאיפות המייסדים והסדיר את כללי החיים במושבה, היו המשך ישיר של תקנות הקהל שרווחו בקהילות ישראל מהמאה העשירית ואילך. בעקבות ירידת סמכות הסנהדרין התפתחה בעם ישראל חקיקה ציבורית זו, והתקנות אפשרו לכל קהילה למסד את חייה האוטונומיים ולנהלם בהיעדר סמכות רוחנית אחת.⁷ ועדי המושבות המשיכו מנגנון אוטונומי זה תחת השלטון הזר בארץ-ישראל. מרגלית שילה עמדה על הדמיון בין דגם ההנהגה בראשון-לציון לזה של סיסלי איילנד שבלואיזיאנה, ארצות-הברית, ועל הדמיון של שתיהן למנגנון המסורתי של שבעת טובי העיר שרווח בקהילות ישראל.⁸ ועד המושבה הושפע לא רק מהמסורת היהודית אלא גם מדגמים יישוביים אירופיים בארץ ובעולם ומההתיישבות הכפרית הערבית, ומחקריו החשובים של יוסי בן-ארצי האירו את מקורות ההשפעה החיצוניים על תכנון המושבות והנהגתן.⁹

3 אהרנסון (שם), עמ' 296.

4 ספרי יובל ראו: י' יערי-פולסקין, ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח תקוה תרל"ח-תרפ"ח, תל-אביב תרפ"ט; א' עבר-הדני, חדרה: תרנ"א-תשי"א: שישים שנות קורותיה, תל-אביב תשי"א; ז' חביב-לובמן, ראשון-לציון בת שבעים, תל-אביב תשי"ב; מחקרים ראו: ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ ישראל: מפעלם של אדמונד וגיימס רוטשילד בארץ, ירושלים תש"ם; ד' גלעדי ומ' נאור, רוטשילד 'אבי הישוב' ומפעלו בארץ ישראל, ירושלים 1982; אהרנסון (לעיל, הערה 2).
5 ר' אהרנסון, 'הקמת וראשיתן של זכרון יעקב וראשון לציון כמושבות חקלאיות', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט; ד' גלעדי, 'ראשון לציון בחסות הברון רוטשילד (1882-1900)', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 127-152; א' שטיין-אשכנזי, 'ראשיתה של רחובות תר"ן-תר"ס (1890-1900)', קתדרה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 143-163.

6 י' זלטנרייך וא' מנור, 'אסיפה', ועד ומוכתר בכפר תבור, 1901-1933: מקרה חקר בהיסטוריה חברתית, קתדרה, 95 (ניסן תש"ס), עמ' 73.

7 י' שביט, 'תקנות המושבות הראשונות: מתקנות הקהל לניסיון באוטופיה מעשית', קתדרה, 72 (תמוז תשנ"ד), עמ' 50-62; מ' אלון, 'למהותן של תקנות הקהל במשפט העברי', ג' טרסקי (עורך), מחקרי משפט לזכר אברהם רוזנטל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 1-54.

8 מ' שילה, 'סיסלי איילנד (1881) וראשון לציון (1882) – דימיון ושוני', ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 78-79.

9 בן-ארצי (לעיל, הערה 2).

מתודולוגיה

בחרתי לחקור את מוסד הוועד בארבע מושבות: ראשון-לציון (1882), נס-ציונה (1883), מזכרת-בתיה (1883) וכפר-תבור (1901). המושבות נבחרו כמייצגות סוגי חסות שונים ובהתאם לנגישות הארכיון שלהן בתקופה שבה נערך המחקר. ראשון-לציון הייתה תחילה מושבה עצמאית ואחר כך נכנסה לחסות הברון, ועל כן אפשר לעקוב אחר פעילות הוועד בה לפני שקיבלה את חסות הברון, בתקופת החסות ולאחר שהוסרה; נס-ציונה מייצגת מושבות שלא היו בשלטון הפקידות; מזכרת-בתיה היא מושבת הברון הראשונה שהוקמה בארץ; וכפר-תבור, המאוחרת שבהן, היא מושבה שהקימה יק"א. מבחינת השיטה זהו מחקר אורך – מהקמת המושבה עד מלחמת העולם הראשונה – לשם פריודיזציה של פעילות הוועדים, ומחקר רוחב, כדי להשוות בין המושבות והחסויות. המחקר מבוסס על ניתוח טקסטים ראשוניים – ספרי תקנות, פרוטוקולים וספרי חשבונות של ועדי המושבות, השמורים בארכיוני המושבות וב'ארכיון הציוני המרכזי' – ועל עיון במקורות משניים, כגון ספרי יובל למושבות ויומנים של ראשי הוועד. הממצאים ממקורות אלו עומתו ואומתו עם כתביהם של פקידי הברון¹⁰ ועם מחקרים קודמים, וכל זאת כדי לבודד מתוך פעילות כלל המוסדות במושבה את מפעליהם של ועדי המושבות בשלהי התקופה העות'מאנית. על מנת לבחון את חלקם של הוועדים בעיצוב הנוף היישובי אותרו בנוף המושבה – באמצעות מחקר שטח, מפות, תרשימים, תצלומי אוויר ותמונות בני התקופה – המבנים שנוסדו ונוהלו בידיהם, והתוצאות מוצגות להלן במפות. איתורם של המבנים סייע לקבוע מה היו היקף מפעליהם וסוגי הפעילות של הוועדים ומה הייתה השפעתם על התפתחות המושבה, והוא תורם תרומה חדשנית ונחוצה לחקר המשארים (relicts) במושבות הראשונות.¹¹

בהתייחס לכל אחת מהמושבות אסקור את מאפייני ההנהגה ותפיסותיה ואת פועלה לקידום המושבה. מקוצר היריעה אוכל להציג רק חלק מהממצאים, בבחינת פרטים המלמדים על הכלל.

ועד המושבה בראשון-לציון (1882-1918)

מאפיינים ותפיסות

ראשון-לציון, המושבה הראשונה שהקימו חלוצי העלייה הראשונה, נוסדה בט"ו באב תרמ"ב (31 ביולי 1882) בידי 'ועד חלוצי יסוד המעלה', נציגי אגודות 'חובבי ציון' ממזרח אירופה ויחידים, על אדמות עיון-קרא. עם העלייה לקרקע התפרק הוועד המיישב, וראשיו, זלמן דוד לבונטין, אהרון מרדכי פריימן ויוסף פיינברג, הקימו ועד מושבה.¹² הוועד פעל אמנם שנה בלבד, אך בתקנות שחיבר הניח

10 ראו למשל: א' שידר, זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ ישראל ובסוריה 1883-1899, ירושלים תשמ"ג, עמ' 184.

11 ר' אהרנסון, 'על התיישבות העלייה הראשונה והמחקר הגאוגרפי-ההיסטורי', י' בן-ארצי, י' ברטל וא' ריינר (עורכים), נוף מולדתו: מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן-אריה, ירושלים תש"ס, עמ' 121.

12 ר' אהרנסון, לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה, ירושלים, תשס"ד, עמ' 17-19.

תשתית רעיונית, וזו מלמדת על תפיסותיו הראשוניות; התפיסות הללו יושמו בחלקן כשהתחדשה פעילות הוועד בשנת 1896.¹³

בתכנון האוטופי של המושבה, שנועדה להפוך 'למופת לאחינו בני ישראל הבאים להיאחז בארץ הקודש', הובאו בחשבון עקרונות של תכנון פיזי ואיכות הסביבה. התקנות הורו 'לשתול אילנות להטבת האויר', ולהימנע ממלאכות המזיקות למושבה: 'בית מלאכת עיבוד עורות ודברים כאלה המזיקים להמושבה באווירו או במימיו לא יעשה כלל'.¹⁴ הוועד הורה לחלק את הקרקעות לפי שיטת הגושים והחלקות, כלומר לחלק את אדמת המושבה למספר גושים לפי טיב הקרקעות וסוגיהן, ולחלק כל גוש לרצועות לפי מספר המתיישבים, כך שכל מתיישב יקבל רצועה בכל אחד מהגושים על פי גורל. חלוקה זו יצרה שוויון בחלוקת הקרקעות הפוריות והלא פוריות בין המתיישבים, במגמה להשיג צדק גאוגרפי יחסי בחלוקת השדות. החלקות הוגרלו לרוב יחד, כך שאם הגריל אדם בגוש אחד חלקה

ועד המושבה ראשון-לציון (1899). מימין לשמאל: דוד יודילוביץ, גרשון הורוביץ, יעקב זאב שמוליצנסקי, אהרן מרדכי פרימן (ראש הוועד), אהרן פפירמיסטר, דב חביב-לובמן (באדיבות מוזאון ראשון-לציון, אוסף התצלומים)

13 שני קובצי תקנות נתחברו לראשון-לציון בתקופה הנרונה. על ההבדלים ביניהם ראו: גלעדי (לעיל, הערה 5).
14 תקנות תרמ"ב, א, ה; יז, ו, לג. לפרסום התקנות ברפוס ראו: 'ספר התקנות למושבה ראשון לציון תרמ"ב', א"מ פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון, א: מעת היוסדה ועד תרס"ז, ירושלים תרס"ז, עמ' 3-9.

רחוקה יחסית, הרי בגוש אחר קיבל חלקה קרובה למושבה. התקנות קבעו שכל גוש יוקצה לענף חקלאי אחר, ושיש לעבד במשותף את גושי האדמות.¹⁵

הוועד שאף לפקח על הפעילות הכלכלית: 'כל דבר מסחר או מסחר המיוחד כולו או רובו לבני המושבה, לא יוכל להיעשות ע"י אחד מחבריו [...] בלי הסכמת הוועד [...] כי כל המסחרים ובתי המלאכה יוסדו על יסודות חברותיות, למען אשר ייהנו מהם כל בני המושבה ולא יאכל איש על חשבון רעהו'.¹⁶ ביסוד התקנה עמדה תפיסה של צדק חברתי שעל פיה אל לבעל עסק להתעשר על חשבון חבריו. פתיחת עסקים פרטיים הותרה רק באישור הציבור, ורק כשהתברר שאין מי שרוצה להשתתף בעסק. נקבע שמי שיתח עסק מחוץ למושבה ישלם לקופת הוועד מס מהכנסותיו. עם התחדשותו קיים הוועד תקנות אלו, והובאו להכרעת הציבור הצעות לפתיחת מאפיות, חנויות ירקות ועוד.¹⁷ גם על ענף הכרמים, שהיה בבעלות פרטית של איכרים, הוטלה הגבלה – נקבעה מכסה לשיווק התוצרת ליקב, כך שאחד הכורמים לא יכול היה למהר ולהביא את כל תוצרתו, בעוד חברו לא הספיק להביאה. הערכות ההדרית באה לידי ביטוי גם בהוראה לדאוג לחסרי הישע במושבה, למשל בעיבוד קרקעותיהם של אלמנות ויתומים שיקריהם נעדרו.¹⁸ נקבעה שותפות ככלי עבודה, בעבודה ובהוצאות גם בעיבוד החלקות הפרטיות, אולם היא בוטלה במהרה בשל המצוקה הכלכלית של האיכרים.¹⁹ לוועד היה מונופול על חלק מהשירותים, ודמי השימוש בהם וחכירתם נכנסו לקופתו והושקעו במימון שירותים ציבוריים. נותני שירותים כגון הקצב והטוחן הורשו לגבות מהציבור סכומים שנקבעו מראש כדי למנוע הפקעת מחירים.²⁰ בראשית המאה העשרים הופרטו העסקים הציבוריים, גם בשל דרישת הציבור וגם בשל קשיי הוועד לכלכל את מוסדותיו.²¹

במושבה הייתה תפיסה ברורה של מעמדות חברתיים. המעמד הגבוה היו 'האזרחים', מתיישבים בעלי נחלות שעסקו בחקלאות, ומתחתם היו התושבים, בעלי מלאכה, פועלים, אנשי רוח ועוד, חסרי נחלות או כאלו שרכשו נחלות בהקפה וטרם שילמו את חובותיהם. לאזרחים היו זכויות רבות, ביניהן זכות הבחירה וההיבחרות למוסדות המושבה, זכות השתתפות באספות כלליות ובחגי המושבה וזכות שימוש בשירותי הציבור ובמתקניו ללא תשלום – כיוון ששילמו את מסי המושבה – כגון עריכת שמחות משפחתיות בבית העם. מהתושבים נמנעו זכויות אלו, והם הוכרחו להישמע להחלטות האזרחים. אפילו במנייני התפילה נפרדו האזרחים מהתושבים, והפועלים התפללו בכניין מיוחד ביקב. האזרחים דורגו לפי גודל נחלותיהם לסוג א, ב, ג וכו', ובהתאם לכך קיבלו ייצוג בוועד המושבה.²² העדפת האיכרות מלמדת על חזון המתיישבים וכן על צורך להתגונן מהשפעת זרים על המושבה, כגון

15 שם, ו, כט-ל.

16 שם, ו, לב.

17 פרוטוקולים מב' וד' בטבת תר"ס, אמר"ל, ע-11.

18 תקנות תרמ"ב (לעיל, הערה 14), ו, לח.

19 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 11.

20 חוזה בין ועד המושבה לקצב, פרוטוקול מ"ג בטבת תר"ס, אמר"ל, ע-11.

21 פרוטוקול מ"א בחשוון תר"ס, אמר"ל, ע-11.

22 תקנות תרמ"ב (לעיל, הערה 14), ג; וליישום הדברים ראו: פרוטוקול מח' בטבת תרס"ח, אמר"ל, ע-13; פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 49.

הפועלים הסוציאליסטים שאיימו על המבנה הקפיטליסטי של המושבה ועל חיי הדת. התקנות שניסו לדחוק את השפעתם לשולי המערך הגאוגרפי, נפרצו רק בראשית המאה העשרים, כשהמושבה נזקקה למסי התושבים ונאלצה לתת להם זכות לבחור ואחר כך גם זכות להיבחר.²³

הוועד מנה בשנת 1882 חמישה חברים, ועם התחדשותו בשנת 1896 – שבעה; הם נבחרו בתחילה אחת לשלוש שנים ובהמשך לשנה, בידי האספה הכללית, אספת אזרחי המושבה. החלטות הוועד והאספה התקבלו בהצבעה, ברוב קולות, ונרשמו ונחתמו בפנקסי הוועד, שהיו גלויים לכול לביקורת כפי שהורו התקנות.²⁴ בראשיתו הותר לוועד לפסוק בעצמו ללא אישורה של האספה, אך היה עליו לתת לה דין וחשבון פעמיים בשנה, ועיוות הרו"ח היה עילה מוצדקת לפיטוריו.²⁵ משנת 1897 גבר כוחה של האספה הכללית, והוועד קבל על שנדרש לאשר באספה הכללית אחת לחודשיים את כל פעולותיו וליישם את החלטותיה: 'הוועד לא יוכל לעשות קטנה או גדולה בלי אסיפת כלל המושבה'.²⁶ הוועד ביזר את הנהגתו והקים ועדות לטיפול בענייני המושבה, ואלה דיווחו לו על פעולותיהן.²⁷ עם זאת הקפיד הוועד לשמור על סמכותו. אדם שעבר על התקנה 'ואל יזלזלו בהם' ופגע בכבוד הוועד, סולק מהאספה, ונשללה ממנו לתשעה חודשים זכות הבעת הדעה.²⁸ משתמטי מסים הוחרמו, נמנעו מהם מים מהבאר, נאסר שימוש ביינם להבדלה בבית הכנסת, והוטלו עליהם קנסות עד שנתרצו.²⁹

בוועד ראשון-לציון היו דתיים וחופשיים, אך בתקנות נקבע כי יש להלך 'לרוח תורתנו', לייסד מוסדות דת, ולקיים את המצוות התלויות בארץ.³⁰ התקנות אושרו בידי רב.³¹ בשאלות שבהן לא הצליחו להכריע פנו אל הרבנים כהוראת התקנות, כגון בשאלת זכות השימוש הציבורי באדמות נפקדים לצורך סלילת כבישים.³² כשהביע הציבור אי אמון בוועד בנוגע לגביית כספים, הלך נציג מהוועד להישפט בפני דין תורה ביפו, והרב נפתלי הירץ הלוי הוזמן מיפו 'להורות [...] הלכה בדבר הנהגת המושבה והוצאות ציבורה', ופסק מהם התשלומים שהציבור חייב בהם.³³ הוועד אפשר פנייה לסמכות רבנית כדי לערער על החלטותיו, אך לא ראה זאת בעין יפה, והאמין שעל

23 פרוטוקולים מ-4 בפברואר 1909 ומכ"א בחשוון תרע"א, אמר"ל, ע-14; פרוטוקול מ-23 בדצמבר 1917 אמר"ל, ע-17; א"מ פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון, ב: חמשה-עשר באב שנת תרס"ז עד סוף שנת תרע"ב, ירושלים תרע"ג, עמ' 133; ד' יודילוביץ', ראשון לציון ה'תרמ"ב 1882 – ה'תש"א 1941, ראשון-לציון תש"א, עמ' 435; ' קולת, 'פועלי העלייה הראשונה: חלוצי ההתיישבות או מבקשי תמיכה?', אליאב (לעיל, הערה 1), עמ' 341, 381.

24 תקנות תרנ"ז, ד, 23. לפרסום התקנות בדפוס ראו: 'תקנות ראשל"צ מכ"ח בניסן תרנ"ז', פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 47-43.

25 תקנות תרמ"ב (לעיל, הערה 14), ד; ה.

26 תקנות תרנ"ז (לעיל, הערה 24), ד, 14; פרוטוקול מכ"א באייר תר"ס, אמר"ל, ע-1.

27 פרוטוקול מכ"ו באדר תר"ס, אמר"ל, ע-1.

28 תקנות תרנ"ז (לעיל, הערה 24), ו, 32, פרוטוקולים מה' באדר ב' תרס"ח וי"ט בכסלו תרס"ט, אמר"ל, ע-13.

29 פרוטוקולים מ"ח בשבט וכ"א באדר תר"ס, אמר"ל, ע-1; פרוטוקול מ'ז בסיון תרס"ו, אמר"ל, ע-11; פרוטוקולים מ'ו וי"א בכסלו תרס"ז, אמר"ל, ע-12.

30 תקנות תרמ"ב (לעיל, הערה 14), ב, ב; ה, יז, ו, לו.

31 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 62-65.

32 תקנות תרמ"ב (לעיל, הערה 14), ו, לו; פרוטוקולים מ'ז בתמוז תר"ס ו' בחשוון תרס"א, אמר"ל, ע-1.

33 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 61-65.

פי ההלכה אין צורך בכך כדי לפסוק בעניינים חברתיים. לרוב פסקו המתיישבים לברם בסוגיות השונות.³⁴

השלטונות העות'מאניים לא הכירו תחילה בסמכות הוועדים אלא במח'תאריה, שהורכבה ממח'תארים, נציגי הכפרים לפני השלטונות, ובפרט לגביית מסים. הוועדים שיתפו פעולה עם המח'תארים, שניצבו מעליהם בהייררכיה, ופעמים שנבחרו מתוך הוועדים עצמם. בשנת 1915 הכיר השלטון בוועד המושבה כמייצגה.³⁵

פעילות הוועד בראשיתו ובחסות הברון

הוועד תכנן את דגם המושבה על רחובה הראשי (רחוב רוטשילד כיום) ושלוש הרחובות הניצבים לו והקצה נחלות ומגרשים לבנייה פרטית ולפרדס. התקנות הסמיכוהו לשמש ועדת קליטה, לדאוג לצורכי הציבור הרוחניים והחומריים, לשפוט בסכסוכים, ולייצג את המושבה כלפי חוץ. בשנת 1882 החל הוועד בחפירת הבאר, ועד שיימצאו מים דאג להספקתם מבית-דגן ומ'מקווה ישראל', הוא הביא ספר תורה מירושלים לבית כנסת ארעי בבית פישלזון (ברחוב פינסקר פינת רוטשילד), הקצה חדר ללימוד תורה, שכר שוחט, רוקח וחובש, וייסד קופה ציבורית.³⁶ מהקמת המושבה ועד ינואר 1883 קיים הוועד כעשרים ושתיים ישיבות, חלקן בהרכב האספה הכללית, כדי לתכנן את התשתית הפיזית והציבורית במושבה, לקלוט חברים ולשכור בעלי מלאכה.³⁷ בשל הקשיים הכלכליים וכישלון חפירת הבאר, התבטלו רבות מהתכניות, והוועד שלח את יוסף פיינברג לבקש את עזרת הברון רוטשילד, וזה נטל את המושבה לחסותו ביוני 1883.³⁸

החלת החסות התבטאה בכיטול הוועד, כש'פנקסי העדה, החותם וכד' נמסרים לידי מר הירש³⁹ – צעד שסימל את דרישת הברון לצייתנות מוחלטת להנהגתו. הברון, בהשפעת תפיסתם הפטרונית של יהודי המערב, ראה בפניית המתיישבים לעזרתו אות לכישלונם, לחוסר ניסיונם החקלאי ולא י יכולתם לקבל החלטות מושכלות ועצמאיות, וביקש לפקח באמצעות פקידיו באדיקות על השקעתו הכספית העצומה.⁴⁰

לאורך כל שנות חסות הברון לא הסכימו אנשי המושבה לגזרת פירוק הוועד וניסו להקימו מחדש. כבר בשנת 1884, כשפרץ הסכסוך הראשון עם ז'יסטן דיגור (Dugourd), הפקיד הממונה מטעם הברון, בגלל עיכוב הציוד החקלאי בעונת הזריעה והתערבותו בענייני הפנים של המושבה, ניסו המתיישבים לחדש את הוועד. חיים חיסין, מאנשי הביל"ויים, כתב ביומנו כי 'אין לדיגור זכות להכריע בויכוחים ובאי הבנות רק משום שהוא נותן כסף [...] כדי לנהל את העניינים הפנימיים יש לבחור בוועד. כך

34 פרוטוקול מי"ג באדר א' תר"ס, אמר"ל, ע' 1-1.

35 יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 421.

36 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 2, 9-10.

37 פרוטוקולים מכסלו-שבט תרמ"ג, אצ"מ, A192/836.

38 אהרנסון (לעיל, הערה 2), עמ' 28-29, 35-36.

39 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 14. שמואל הירש היה מנהלה השני של 'מקווה ישראל' ומבכירי אנשי הברון בארץ.

40 שאמה (לעיל, הערה 4), עמ' 62-63; ד' גלעד, 'הברון רוטשילד ומשטר החסות של הפקידות', אליאב (לעיל, הערה 23), עמ' 184.

**בית הכנסת
בראשון-לציון,
ראשית המאה
העשרים**

(אוסף תצלומי המושבה
האמריקנית, ספריית
הקונגרס)

דיברו המתיישבים, ואילו דיגור בשלו'. המתיישבים כינסו אספה, ולאחר ששאלו זה את זה 'האם באנו לכאן להיות צמיתים?' בחרו בוועד חדש.⁴¹ הוועד כלל את פייבל הייסמן, זאב אברמוביץ' ופיינברג מהמייסדים, נפתלי הלל, נציג העניים, וישראל בלקינד מהביל"ויים.⁴² הוועד הבריך לפריו והתלונן לפני הרב צבי הכהן ומיכאל ארלנגר, נאמן הברון, על נגישותיהם של הירש ודיגור, אך הברון הגיב בחומרה על המכתבים ואיים כביטול התמיכה.⁴³ בלקינד, ממנהיגי המרד, גורש, והוועד פורק. בדצמבר 1886, בשל מאבק פנימי בין סיעות המושבה (עצמאים מול תלויים בחסות) על כפיותם לפקיד הברון יהושע אוסוביזקי, הוקם בתיווכו של יחיאל מיכל פינס, ממנהיגי גדרה, ועד בהסכמתו של אוסוביזקי. פינס הציע לחלק את סמכויות ההנהגה בין פקיד הברון למתיישבים, ולהשאיר בידיהם את ניהול ענייני הפנים:

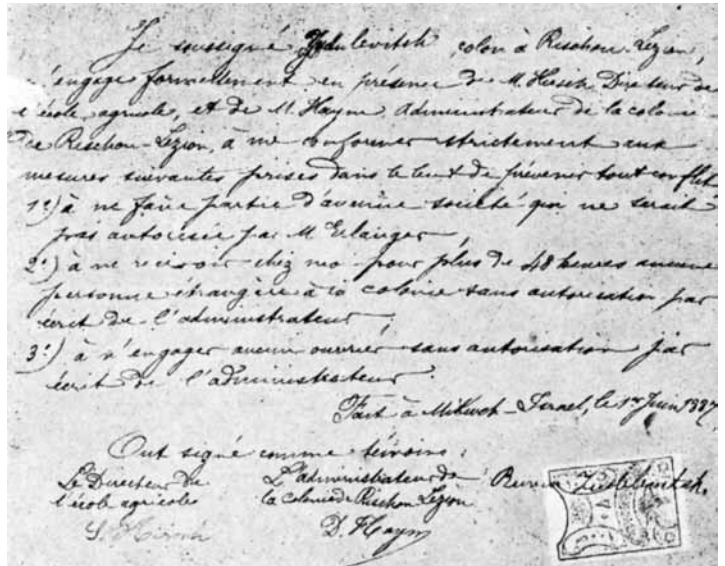
41 ח' חיסין, מרשומות אחד הביל"ויים, בעריכת ש' לסקוב, ירושלים תשנ"א, עמ' 104.
42 בלקינד אל ז"ד לבונטין במוהילב, כ"ב בחשוון תרמ"ד (22 בנובמבר 1883), א"א דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, ב: 1883-1884, מהדורת ש' לסקוב, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 233.
43 רוטשילד אל מתיישבי ראשון-לציון, 19 באוקטובר 1883, דרויאנוב (שם), עמ' 203-204.

כי הארון הנכבד הרב אוסוביציקי [...] הכוח בידו לפקח על כל ענייני המושבה המכוונים לתכלית הטבת מצב המושבה כעבודה ובמלאכה [...] ואולם כל העניינים הנוגעים להנהגה הפנימית של העדה, כגון: מנהגי עבודת האלוהים [...] וענייני החינוך והלימוד וסדרי הכלכלה פנימה הנוגעים להעדה בכלל, כגון: סדרי השחיטה והחגיגות וכיוצא"ב וכן כל השימוש בדברים שנעשו או שיעשו לצורך הציבור כולו, כל אלה המשפט לבני העדה לקחת הנהגתם בידם.⁴⁴

בעקבות הפשרה שהושגה בין הצדדים נבחר ועד של שבעה בעלי קרקעות (ללא ה"ביל"ויים, שנחשבו רדיקלים), והוא הורשה להציע הצעות ייעול לפני אוסוביציקי, שנכח בשיבות כחבר מן המניין. המתיישבים חשו כי אוסוביציקי שותף בסודם, אך יש להניח שהברון נתן את אישורו להתארגנויות הציבוריות שרווחו באותה העת במושבות במסווה של פעילות חברתית.⁴⁵

מישיבות הוועד המשותף שרדו שבעה פרוטוקולים. החלטות הוועד נגעו בענייני הפנים: ביסוס שירותים ציבוריים (כמכירת בשר, שמירה, תאורה ורפואה), שכירת נותני השירותים ועריכת החוזים

עמם, שפיטה בסכסוכים חברתיים, ארגון אספות ומנהלה וטיפול בשימושי הקרקע המשותפים (הגנים הציבוריים וזכות הרעייה). אין בידינו הוכחות לכיצוען של ההחלטות, זולת הדיווח על שכירת שומר שבוע לאחר קבלת ההחלטה. פינס ניסה לשוות לוועד מסגרת שוויונית, אך החלטותיו היו תלויות ברצונו הטוב של אוסוביציקי, וכשהתנגד להכרעת הרוב יעמוד מרחוק ולא יוציא הדבר אל הפועל, למורת רוחו של הוועד: 'הן כל מעשי הוועד בנויים על אבני תוהו, אחרי כל הדברים תלויים ועומדים רק ברשות האדמיניסטרציה ובידה לעשות ככל העולה

על רוחה אם לשבט ואם לחסד'.⁴⁶ הוועד פעל בחודשים ינואר-פברואר 1887, והתפרק בשל תחרות פנימית על ההנהגה.

בפברואר 1887 פרץ מרד נוסף, ובמהלכו בחרו התושבים ועד, והוא דרש את ביטול הפקידות. הברון פיזר גם את הוועד הזה, והתושבים אולצו לחתום על כתב כניעה שאסר השתייכות לכל אגודה שלא אושרה בידי ארלנגר.⁴⁷

'כתב הכניעה'
שעליו נאלצו לחתום
אנשי ראשון-לציון
בשנת תרמ"ז
(1887)

44 'נוסח פשרה בדבר הסכסוך בראשון לציון', דרויאנוב (שם), ד: 1886, תשמ"ז, עמ' 342-344.

45 אהרנסון (לעיל, הערה 2), עמ' 266.

46 מ' לובמן, האיש ופועלו, תל-אביב 1968, עמ' 45-50, הציטטה מעמ' 49.

47 א' רוקח אל מ"ל לילינבלום באורסה, ז' בניסן תרמ"ז (1 באפריל 1887), דרויאנוב (לעיל, הערה 42), ה: 1887, תשמ"ח, עמ' 115, תעודה 950; פרוטוקול אספת מתיישבי ראשון-לציון, 28 בפברואר 1887, שם, עמ' 83, תעודה 934; גלעדי (לעיל, הערה 5), עמ' 140.

בשנים 1887-1893 שלט במושבה הפקיד אלפונס אדולף בלוך, והוא הקפיד לקיים את תנאי הכניעה ואסר על כל התאספות. בכל זאת בשנת 1892 העזו 'טובי העדה' ונאספו בסתר בסוכה בחצרו של צבי הכהן לבונטין 'ויחליטו לבחור בחשאי בועד העיר שייקח את ענייני העדה בידו'.⁴⁸ הוועד החל במפעל תמים לכאורה: תכנון חגיגה למלאות עשור למושבה, אך משנודע הדבר לבלוך, נאסרה החגיגה ועמה מה שנראה כניסיון לחידוש ההנהגה.⁴⁹

בתגובה על ביטול הוועדים, החלו קבוצות במושבה בפעילות חלופית – הקמת מוסדות ציבור וניהולם. פקידות הברון יכלה לאסור כינון הנהגה אך לא את הקמתם וניהולם של מוסדות קהילתיים-יהודיים. כך קמו ביזמת חברי הוועד לשעבר מגוון מוסדות רווחה, דת, חינוך ותרבות כמובלעות הנהגה אוטונומית במסווה של ועדות נושائיות, ולקראת תום תקופת חסות הברון החלו ראשי מוסדות אלה לכנות עצמם ועד המושבה.

מן המוסדות שהקימה העדה בחסות הברון אציין את בית הכנסת אורחים (שעמד ברחוב נחמה פוחצ'בסקי 12) וחברה קדישא, שנוסדו בתרנ"ג (1892-1893), ושמומנו מתרומות וממסים. בתרנ"ד (1893-1894) נבנה בסמוך לבאר בית מרחץ (מקווה), והוא נוהל בידי ועדה מיוחדת מטעם המושבה, ובקצה שוק המושבה (ברחוב יהודה) הוקם בית מטבחים, והוא סיפק שחיטה כשרה. בתרנ"ה (1894-1895) אישר הפקיד חיים חזן לבני המושבה לערוך אספה, בהשתתפות פקידי הברון, ולנהל משא ומתן עם שוחטים ובודקים בנוגע למשכורתם. בכך החזירה הפקידות לציבור את אחד מתפקידי המסורתיים, והיא אף נאותה לממן את משכורתם של השוחטים.⁵⁰ בתרנ"ו (1895-1896) החלה ועדת בית המטבחים לכנות עצמה ועד המושבה. בתרנ"ה (1894-1895) הקים פריימן על נחלתו בית מדרש (ברחוב דרור, כיום בית כנסת חסידים), והוא נוהל באמצעות גבאים שבחרה אספת המושבה.⁵¹

בשנת 1898 נפתח ביזמתו של דוד יודילוביץ', שלימד עברית בעברית, גן ילדים; תחילה פעל בצריף העץ של הורי הגננת אסתר שפירא ואחר כך בקומת הקרקע של בית הכנסת הגדול שבנה הברון. זהו המוסד החינוכי היחיד שיזמה העדה, שכן את בית הספר במושבה הקימה הפקידות.⁵² ב-13 במאי 1894 הקימו חמישה-עשר חברים, באמצעות ועד נבחר, את בית הספרים, שנקרא גם בית מקרא. הבית היה פתוח לבני שש-עשרה ומעלה, ופעל גם בשבת (ללא השאלת ספרים) ובמוצאי שבת. אולם הקריאה היה פתוח לכול, אך השאלת הספרים הותרה רק למנויים. מכספם נרכשו ספרים וכתבי-עת, ומחשבה רבה הושקעה במשיכת הנוער אל הבית.⁵³ המפעל נרד עד שהשתקע בבית העם, שהקמתו הייתה ללא ספק גולת הכותרת של פעילות העדה. בית העם הוקם בשנים 1896-1898.⁵⁴

48 יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 415-416.

49 פרוטוקולים מ"ז ו"ט בתמוז תרנ"ב, אצ"מ, A192/836.

50 פרוטוקול מתרנ"ה, אצ"מ, A192/836.

51 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 27-29, 37-38; יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 416, 383.

52 ריאיון עם זרובבל חביב, אצ"מ, A192/885; ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א: 1854-1914, ירושלים תשמ"ו, עמ' 159.

53 פרוטוקולים של ועד הספריה, 1894-1895, אצ"מ, A192/854.

54 אהרנסון (לעיל, הערה 12), עמ' 37.

**בית העם המשוקם
בראשון-לציון**
(צילום: שלומית לנגבוים)

שבעים וחמש משפחות השקיעו בבניינו 11,000 פרנק מכספים שלוו לצורך זה.⁵⁵ במימונו השתתפו גם תושבים שעזבו לחו"ל וביקשו להישאר קשורים למושבה. בית העם נוסד כדי 'לדאוג להרמת הרגש הרוחני והאסתטי [...] להשיב את התזמורת, לחדש דברים המועילים לקדמה, כגון הרצאות, קריאות בספרות'.⁵⁶ בבית היו כיתות לימוד, והתקיימו בו הצגות וקונצרטים. לרגל הנחת אבן הפינה נשא חבר הוועד, שהתחדש בינתיים, נאום. בהמשך השתכן במקום משרד הוועד והתקיימו בו אספות המושבה.⁵⁷ בית העם הוא מבנה הציבור היחיד שהקימו המתיישבים בחסות הברון, וששרד ושוקם, והוא עומד כיום על מכונו (ברחוב זד"ל 3).

בשנת 1896 התחדשה אפוא פעילותו של ועד המושבה, 'הפקיד מחריש'.⁵⁸ חזן, שבא למושבה בשנת 1894, ושנחשב מתון ואוהד למתיישבים, אפשר את פעילותו, כנראה בהתאם למדיניות הברון להרפות את הפיקוח נוכח אכזבתו מהתנוונות המושבות תחת פקידיו.⁵⁹ בשנת 1897 תיקן הוועד תקנות חדשות, ומשנת 1899 התכנס באופן קבוע, גבה מסים מהציבור, הכין ספר למרשם תושבים וקרקות, ותיעד את ישיבותיו בספר פרוטוקולים חדש. ב־30 באוקטובר 1899 החליטה האספה

55 מסמך בחתימתו של ד' לובמן, ראש הוועד, ללא תאריך, אמר"ל, תיק 'בית העם'.

56 דף מידע של המוזאון, ללא ציון מקור וללא תאריך, אמר"ל, תיק 'בית העם'.

57 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 40-41; תמליל של תכנית רדיו על תולדות המושבה, 1938, אצ"מ, A.192/885.

58 יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 416.

59 אהרנסון (לעיל, הערה 2), עמ' 296.

ולשתפם בקבלת ההחלטות. שליחים נשלחו ל'חובבי ציון' באודסה וליק"א בפריז.⁶¹ הברון לא השיב על בקשות אלו. משבא אמיל מאירסון (מנהל יק"א בשנים 1900-1923) לביקור בראשון-לציון, ביקש ממנו הוועד הכרה רשמית בו וקיום קשר מכתבים ישיר עם הנהלת החברה בפריז. מאירסון הבהיר שהוועד לא יקבל את הנהגת היקב ולא נציגות בפריז, אולם אם ירצה להשיא עצה כלשהי הוא ייאזן לשמוע. לאחר משא ומתן ארוך הצליח הוועד להשיג כסף לרכישת אדמות נוספות לכורמים. האספה הכללית החליטה למלא את ידי הוועד לעבוד ולמצוא את האמצעים להתנגד אל ההחלטה של יק"א.⁶² בפועל העבירה יק"א את מוסדותיה לאחריות הוועד בהדרגה וכראות עיניה.⁶³ למרות זאת בתקופת יק"א שגשג הוועד של ראשון-לציון. כיוון שרבים מהאיכרים היו עצמאים ולא נזקקו לתמיכתה, היה ועד זה עצמאי יותר מוועדי מזכרת-בתיא וכפר-תבור, שהיו כפופים ליק"א לחלוטין. יק"א אפשרה לוועד לנהל את ענייני הפנים של המושבה ואף גיבתה אותו במניעת משכורות ממשתמטים ממסים.⁶⁴ בשנים 1900-1918 תפקד הוועד כוועדת קליטה ואישר בקשות התאכרות והתאזרחות לאחר שהמועמדים התחייבו לסור למרות תקנות הוועד ויק"א. הוועד גם רכש קרקעות והרחיב את המושבה.⁶⁵ משנת 1900 ניהל הוועד את בית הספר (בשיתוף עם ועדת החינוך) ובית הכנסת, ומשנת 1906 גם את היקב, וכך ניהל בפועל את רוב מוסדות המושבה. לקראת מלחמת העולם הראשונה רכש הוועד, מכספי המתישבים ומהלוואה של יק"א והנהלת היקבים, חיטה לשעת חירום, וחילק אותה בהקצבה ובהקפה למשפחות על חשבון ניכוי ממשכורות הכורמים לאחר המלחמה. הוועד פדה בכופר בעלי תפקידים מגיוס ותמך במשפחות המגויסים, ניהל משא ומתן עם השלטון על דחיית גזרותיו או על קיומן, ושיתף פעולה עם השלטון כדי לגונן על המושבה.⁶⁶ ועד ראשון-לציון פעל ללא הפסק משנת 1899 ועד הקמת המועצה המקומית.

ועד המושבה במזכרת-בתיא (1899-1917)

מאפיינים ותפסות

מזכרת-בתיא הוקמה, בשם עקרון, בז' בחשוון תרמ"ד (7 בנובמבר 1883) בידי הברון רוטשילד וביזמת הרב שמואל מוהליבר, עבור אחת-עשרה משפחות איכרים מפאבלובקה שבליטא. זו הייתה המושבה הראשונה שהקים הברון, וכעבור כמה שנים שונה שמה והיא נקראה על שם אמו. לא נמצאו עדויות ארכיוניות לפעילות ועד במושבה בשש-עשרה שנותיה הראשונות, עד תמוז תרנ"ט (1899).⁶⁷ אף שמזכרת-בתיא מרדה בברון בשנת השמיטה בתרמ"ט (1888), לא העזו המתישבים לכוון ועד בהיותה

61 פרוטוקולים מט' באדר א', ד' וכ"ו באדר ב' אדר תר"ס, אמר"ל, ע 1-1.

62 פרוטוקול מכ"ה באב תר"ס, אמר"ל, ע 1-1.

63 פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' 112.

64 פרוטוקול מו' בחשוון תרס"א, אמר"ל, ע 1-1.

65 פרוטוקול מי"א בסיוון תרס"ה, אמר"ל, ע 9-1; פרוטוקול מכ"ו בתמוז תרס"ז, אמר"ל, ע 13-1.

66 פרוטוקולים מנובמבר-דצמבר 1914 ומיולי-אוגוסט 1915, אמר"ל, ע 16-1.

67 ספר הפרוטוקול מזכרת-בתיא, אה"ע, IV 312-384, עמ' 1.

בחסותו, ועשו זאת רק לקראת תום שלטונו, בתקופת הפקיד חזן, שאפשר התארגנויות ציבוריות במושבות. עם הקמתו החל ועד מזכרת-בתיא לתעד את פעילותו בקביעות בספר פרוטוקולים, ולהוציא הפסקה בת ארבע שנים במלחמת העולם הראשונה, פעל בקביעות וכיציבות עד הכרזת היישוב כמועצה מקומית.

ועד המושבה במזכרת-בתיא מנה תחילה חמישה איש, ולאור הערת הרבנים הוסיפו לתקופת מה שני נכבדים מזקני הציבור כדי להגיע למספר המסורתי של שבעה.⁶⁸ אחת לשנה התקיימו בחירות לוועד. גם במזכרת-בתיא היו שני פורומים של קבלת החלטות, ועד המושבה והאספה הכללית, אך היחס ביניהם היה שונה. ועד המושבה היה עצמאי בהשוואה לראשון-לציון, והאספה הכללית כונסה רק לשם קבלת החלטות שנגעו לכלל הציבור, ושחייבו את הסכמתו, כגון חלוקת נחלות, הקמת מבנה חדש שהצריכה גיוס כספים נרחב מכלל המתיישבים, ובחירות. ישיבות הוועד והאספה הכללית כונסו לפי הצורך, החל מפעם בשנה ועד עשרות פעמים בשנה, בדרך כלל במוצאי שבת, הזמן החופשי ממלאכה. ההכרעות בשני הפורומים התקבלו ברוב קולות.

חברי ועד מזכרת-בתיא, כמו המתיישבים במקום, היו דתיים יותר מאשר בראשון-לציון, ואת תקנות המושבה חיבר הרב נפתלי הירץ הלוי, כנראה לפני 1905. הדבר מזכיר את מנהג הקהילות ש'אדם חשוב' מאשר את התקנות כדי להבטיח שהן הולמות את ההלכה.⁶⁹ בתקנות נקבע כי אם הוועד עיוות דין, נתונה לאספה הכללית הסמכות לפטרו לאחר שהתבררו הטענות בבית דין צדק. הוועד נדרש להדיר עצמו משפיטה בסכסוכים שהיה לו חלק בהם, ולפעול לפי ערכי השלום והאמת. כפל תפקידים נאסר. הוועד היה נתון למרות רבנית, ובפרוטוקולים נאמר כי זכותו של הציבור לפנות לבוררות או לדין תורה אם לא קיבל את הכרעת הוועד: 'כלל גדול הוא שהן הוועד והן כל המושבה עומדים תחת כוח דתנו הקדושה, ואין לנטות מהדת ימין או שמאל אף צעד אחד, וממילא מובן שגם לאיש פרטי הזכות לתבוע את הוועד לדין תורה'.⁷⁰ כינון שירותי הדת נקבע בתקנות, וכבראשון-לציון ניתנה בהן לוועד הזכות לגבות מסים לניהולם, אך הניהול הישיר של תלמודי התורה הופקד בידי ההורים. בתקופות מסוימות העביר הוועד חלק מסמכויותיו לרב המושבה: 'וגמרו בהסכם כל חברי הוועד כי מהיום והלאה כל הנהגת המושבה, הן תשלומי הוצאות המושבה והן שאר הדברים יתנהג וייעשה ע"פ דעת רב המושבה שליטא'.⁷¹

גם במזכרת-בתיא הוטל פיקוח על המסחר ונקצבו מחירי הסחורות והשירותים.⁷² הוועד מנע ממתיישב לפתוח חנות שהתחרתה בחנות אלמנתו של נימן והגן על פרנסתה 'מחמת הצדק והיורש אשר מחויבים אנחנו לעשות עם האלמנה'. הדאגה לחלשים התבטאה גם בהפחתת המס לזקנים ולמשפחות מרובות ילדים ובחקירת גברים שנסעו לחו"ל ללא משפחותיהם.⁷³

68 שם, עמ' 56.

69 תקנות מזכרת בתיא, שם, עמ' 11; אלון (לעיל, הערה 7), עמ' 32-53.

70 פסק דין מהבוררים, אייר תרס"ד, ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 54, סעיף ו.

71 פרוטוקול מ' בניסן תרס"ו, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 66.

72 חוזה עם הקצב מכ"א באלול תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 42.

73 פרוטוקול מ' בתמוז תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 38.

דור המייסדים סירב לקבל את הצעירים לשורותיו 'בעבור הנהגת רוע מעלליהם'. לאחר שהתפרצו לישיבת ועד וחטפו את חותמת הוועד וספרי הפרוטוקולים, התקיימה בווררות בנוכחות הרב הלוי, יהושע שטמפפר מפתח-תקווה ונפתלי הלל מראשון-לציון, ונקבעה זכות בחירה מגיל שלושים. הדבר השתנה רק בסוף העשור הראשון של המאה העשרים.⁷⁴

ועד המושבה ביקר במושבות סמוכות ולמד ממעשיהן, אך שלא כוועד ראשון-לציון, מיאן להצטרף למרידה ביק"א, והצטרף רק באיחור להתאחדות המושבות.⁷⁵

בוועד כיהנו נציגי משפחות גולד, ארקין, פרס, לוי, נימן ועוד. ריבוי הבוררים מוועדי מושבות אחרות והרבנים שהתערבו לבקשת הציבור ופסקו בנושאים כלכליים ושלטוניים, צמצם את שליטת הוועד בניהול המושבה, אך הוא קיבל זאת ללא עוררין ורשם את ההחלטות והפסיקות הללו בספרי הפרוטוקולים.⁷⁶ לעומת ראשון-לציון, שהיו בה איכרים עצמאים, הגדירה יק"א את כל המתיישבים במזכרת-בתיא אריסים, והיא ייחסה לוועד סמכות חלקית ומוגבלת ודרשה לאשר את הוועדים הנבחרים.⁷⁷ יק"א שלטה בנכסים ובמקרקעין, ותושבים ממורמרים שהיו להם תביעות רכוש עקפו את סמכות הוועד בפנייה ישירה ליק"א והלינו על הוועד: 'הוועד הנ"ל דוחה את מילוי פסק הבוררות [...] אבקש את כבודו להודיע בתקיפות לוועד הנכבד הנ"ל כי עליהם למהר ולהוציא לפועל את פסק הבוררות'.⁷⁸ יק"א הורתה לוועד כיצד לנהוג ונגסה בסמכותו, ואולי משום כך נאלץ הוועד לטפל הרבה במפרי חוק ובמשטמים מתשלומים. העונשים כללו קנסות, הדחה מחברות החסד במושבה כחברת ביקור חולים וחברה קדישא, שלילת זכות הבחירה וההיבחרות למוסדות הוועד וזכות העלייה לתורה, איסור לעבור לפני התיבה ושינוי מקום בבית הכנסת, מניעת שירותים מהרוקח ומהשוחט, ו'שלא יתקבלו בקשותיו ומשפטיו' לפני הוועד.⁷⁹ כשאלו לא עזרו ביקש הוועד מיק"א 'שלא יקובל להיות איכר במושבתנו'. חלק ממפרי החוק התרצו לבסוף.

פעילות הוועד בחסות יק"א

גם במזכרת-בתיא גרם המעבר לחסות יק"א אכזבה. המפגש עם פרנק פריינטה, נציגה, תואר בזיכרונות הוועד כמשפיל: 'חברי הוועד וביניהם זקני העדה, באו אל משרד הפקידות לשמוע ממנו חדשות טובות, והנה מצאוהו שרוע על ספה, רגליו על השולחן ופונה אליהם בקול שרירותי מבלי להזמיןם אפילו לשבת'.⁸⁰ בקשתם לניהול מערכת החינוך נדחתה:

74 בראשית ברוא: העם, השפה הארץ והמדינה: זכרונותיו של דוד נימן, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 39-40; תקנות מזכרת בתיא (לעיל, הערה 69), עמ' 53.

75 ד' נימן, מזכרת בתיא (היתה עקרון): תרמ"ג-תשכ"ז: שמונים וחמש שנה לעלייתם של ראשוני עקרון למקוה ישראל, תל-אביב 1968, עמ' 97-101.

76 זיכרונות מלך ציפורה, אמ"ב, תיק ציפורה מלך 3; פסק דין של הרב קוק ואחרים מתרס"ה, ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 11.

77 מ' גולד, 'מזכרת בתיא', הצבי, 22 במרס 1901.

78 ח' הרשקוביץ אל אברביי, ד' באייר תרע"ט, אצ"מ, J15/6229.

79 פרוטוקול מי"ב באדר תרס"ג, ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 19.

80 נימן (לעיל, הערה 74), עמ' 133.

הוועד: נבקש מה' פריינטה כי יהיו בית הספר תחת ידינו ואנחנו נשגיח על בית הספר פריינטה: אין ביכולתכם להיות מנהיגי בית הספר הוועד: איך יחשוב אדוני אודות הנהגת המושבה אם בידי ועד המושבה או באופן אחר? פריינטה: המושבה תתנהג בידי הגנן והוא יהיה סגן המנהל במושבה, וכיפו יהיה מנהל כל המושבות.⁸¹

גם כאן העברת הסמכויות לידי המתישבים הייתה הדרגתית. עם זאת ועד מזכרת-בתיא היה פעיל מאוד בתקופת יק"א, ופעילותו חושפת את חלוקת התפקידים בין שני הגופים במושבה. הוועד עסק בהסדרת ענייני הפנים של המושבה והיחסים החברתיים בה, תפקד כבית משפט שלום ושפט בסכסוכים בין אדם לחברו, בין איש לאשתו, בין פועלים למעסיקהם ובין יהודים לערבים,⁸² וכן פעל כמשטרה לשמירה על הסדר הטוב: מנע רעיית צאן בשדות התבואה, מטווחים בתחום המושבה, שוטטות של אווזים נושכים ברחובותיה וכריתת עצים.⁸³

כתוצאה ממדיניותה הקרקעית של יק"א, עסק הוועד רבות במקרקעין. יק"א, שלא כמו הברון, העבירה לרשות המושבה קרקעות, אך לא קבעה את ייעודן החקלאי,⁸⁴ וזאת קבעו ועד המושבה והאספה הכללית.⁸⁵ יק"א הכירה רק בשלושים ואחת משפחות כבעלות נחלות, וכל עוד לא סיימו את תשלום חובותיהן, סירבה לאשר את פיצול נחלותיהן בין הבנים שנישאו. וכך איכרים שהזדקנו לא יכלו להוריש את נחלותיהם, כי טרם שילמו את כל חובותיהם ועדיין לא היה להם שטר מקנה. איכרים פנו בעניין זה אל הוועד, והוא תיעד בספרי הפרוטוקולים את בקשות ההורשה והפיצול עד להסדרתן הרשמית בידי יק"א: 'איך שבא לפנינו הישיש ר' יעקב בר' אברהם שלמה ארקין נ"י [נרו יאיר] ואמר לנו [...] הנני מודה בפניכם היום כמודה בפני בית דין חשוב וראוי בהודאה גמורה [...] איך שנתתי במתנה מהיום ולאחר מיתה את נחלתי במושבה עקרון [...] לבני ישראל ואליעזר וצבי ארקין'⁸⁶

הוועד ניהל את נותני השירותים במושבה ואף מימן את העסקת חלק מהם. לרוב שכר על חשבוננו את הקצב והשוטח והבודק, ונקבע כי 'המושבה מתחייבת לשלם להשוטח ב' (להשוטח ובודק) מאוקטובר ואילך על חשבונה'.⁸⁷ גם את שירותי הרב שכר הוועד – 'זיתנדכו לשלם איש כנדבת ליבו להוצאות הדרושות ללקיחת רב להמושבה'.⁸⁸ שירותי הרפואה מומנו במשותף עם יק"א, למשל יק"א הקציבה 50 פרנק לחודש לשכרה של המיילדת, ומקופת הוועד שולמו לה מדי חודש עוד 20 פרנק.⁸⁹ העסקת

81 'הכתבים ששלחנו עם ה' מאירוביץ' לחברת חובבי ציון ולחברת יק"א', ראש חודש ניסן תרס"א, ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 8.

82 מלר ציפורה, פרקי זיכרונות של האחד-עשר, אמ"ב, תיק ציפורה מלר 2.

83 אמ"ב, תמונה 7024; פרוטוקול מכ"א בחשוון תרס"ה, ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 60.

84 בן-ארצי (לעיל, הערה 2), עמ' 39-41.

85 פרוטוקול מראש חודש טבת תרס"ד, ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 48.

86 זיכרון עדות, ו' בכסלו תרע"ד, ספר הפרוטוקול (שם), ללא מס' עמוד (מיקרופילם מס' רץ 1516-1517).

87 חוזה ועד המושבה עם השו"ב, י"ח בתמוז תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 39.

88 פרוטוקול אספה כללית מח' באלול תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 41.

89 חוזה בין ועד המושבה למיילדת, ה' בסיוון תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 33.

הרופא והרוקח מומנה לחלופין בידי שני הגופים בהתאם למצבה הכלכלי של המושבה. בשנת 1904 התגאה הוועד ביכולתו לממן שירותים כלליים ולא רק שירותי דת: 'כבר יכולים אנחנו להחיות את נפשותינו ונפש בהמתנו [...] ולהוציא בעצמנו כל הוצאות המושבה [...] כמו רופא ורפואות, רוקח ומילדת וכו'.'⁹⁰ אך בשנת 1914 הסתייע הוועד שוב ביק"א בתחום הרפואה. שכירת נותני השירותים מומנה מדמי חכירה ששילמו ומתשלומי הלקוחות וכן ממסים קבועים שנגבו מבעלי הנחלות. חלק מנותני השירותים נשכרו על חשבון נותני שירותים אחרים, למשל לעתים שילם הקצב מרווחיו את משכורתו של המנקר והשוחט והבורק. התושבים שילמו לוועד מהלוואות יק"א ומרווחיהם בשנים טובות. הוועד סירב להיעזר בכספי החלוקה.⁹¹

נוסף על המוסדות שבנה הברון במושבה, ושעברו בראשית המאה העשרים לניהול הוועד, כבית הכנסת הראשון, בית המרחץ, בית הפקידות שהוסב לבית הוועד, ובית משק הברון שנשכר לאסם, יזם הוועד הקמת חמישה מפעלים חשובים.

תלמוד תורה – בשל התנגדות חלק מהמתיישבים לחינוך המודרני במושבה, הקימו המתיישבים עוד בתקופת הברון תלמוד תורה שפעל בתוך בית הכנסת. בהתחלה מימן הוועד את המפעל מכספו, אך בשנת 1904 פנה לעזרת אגודת 'שומרי תורה' מירושלים, שייסדה תלמודי תורה במושבות, והמפעל חודש במימונה. לאחר נדודים עבר לבניין העומד עד היום (ברחוב רוטשילד 22).⁹² הוועד כונן את תלמוד התורה 'ע"פ תנאים נאותים כאשר ייסדו בפתח תקוה'.⁹³

שכלול הביארה – בשנת 1903 החליט ועד המושבה לשכלל את הביארה, שטח חקלאי מושקה ששימש לאקלום מטעים, ושלא הספיק לצורכי המושבה. הוועד אסף כסף מהאיכרים כדי לשכלל את המשאבות הממונעות, את מערכת ההשקיה והבאר, ופנה ליק"א בבקשת הלוואה לבניית טחנת קמח ולקניית רחיים ומשאבת מים לטחנה,⁹⁴ וזו סירבה לשכלול הביארה אך הסכימה להלוות כסף לשאר הצרכים כשתוגש לה התכנית.⁹⁵ השכלול הסתיים בשנת 1906, והביארה, שהשתרעה בין שתי הבארות (ברחוב נתיב השיירות כיום), הושקתה ממי הבאר המערבית במשאבה בעלת מנוע חדש, שהותקן כנראה מכספי האיכרים.⁹⁶

טחנת הקמח – היזמה להקמת טחנת הקמח מיוחסת למרדכי נימן, מוותיקי המושבה וראש הוועד שלה בשנים 1901, 1905. נימן, שבעיר מגוריו תולצ'ה היה בעל טחנת קמח, תכנן להקים במושבה טחנה כדי שלא יצטרכו להוביל את התבואה לטחינה ברמלה או ביפו. בשנת 1904 נחתם חוזה עם יפואי שהסכים לקבל עליו את בניית הטחנה ולהשלים מכספו את הסכום הדרוש נוסף על הכספים שתקצה יק"א. הטחנה נבנתה צמוד לבאר המערבית והופעלה במנוע שהותקן בה, וכדי לחסוך באנרגייה

90 ועד המושבה מזכרת-בתיא אל פריינטה ויק"א, סוף תרס"ד, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 59.

91 פרוטוקול מכ"ד באלול תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 42.

92 פרוטוקול מכ"ד בכסלו תרס"ד, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 48; נימן (לעיל, הערה 74), עמ' 65; בן הראה, 'עקרונות', חבצלת, 17 ביוני 1904.

93 פרוטוקול מכ"ג בשבט תרס"ד, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 50.

94 הראשה בפרוטוקול מכ"ו בטבת תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 21-22.

95 פרוטוקול מכ"ג באייר תרס"ג, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 32.

96 פרוטוקול מכ"ז בכסלו תרס"ו, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 65; 'נחון' מאוד להסוחרים', השקפה, 25 ביולי 1906.

המושבה מזכרת-בתיא

למעלה: ראשוני המתיישבים,
1898

מימין: טחנת הקמח, ראשית
המאה העשרים
(באדיבות ארכיון מזכרת-בתיא)

למטה: הרחוב הראשי של
המושבה, תחריט שפורסם
ב'לוח אחיאסף', ורשה תרנ"ד

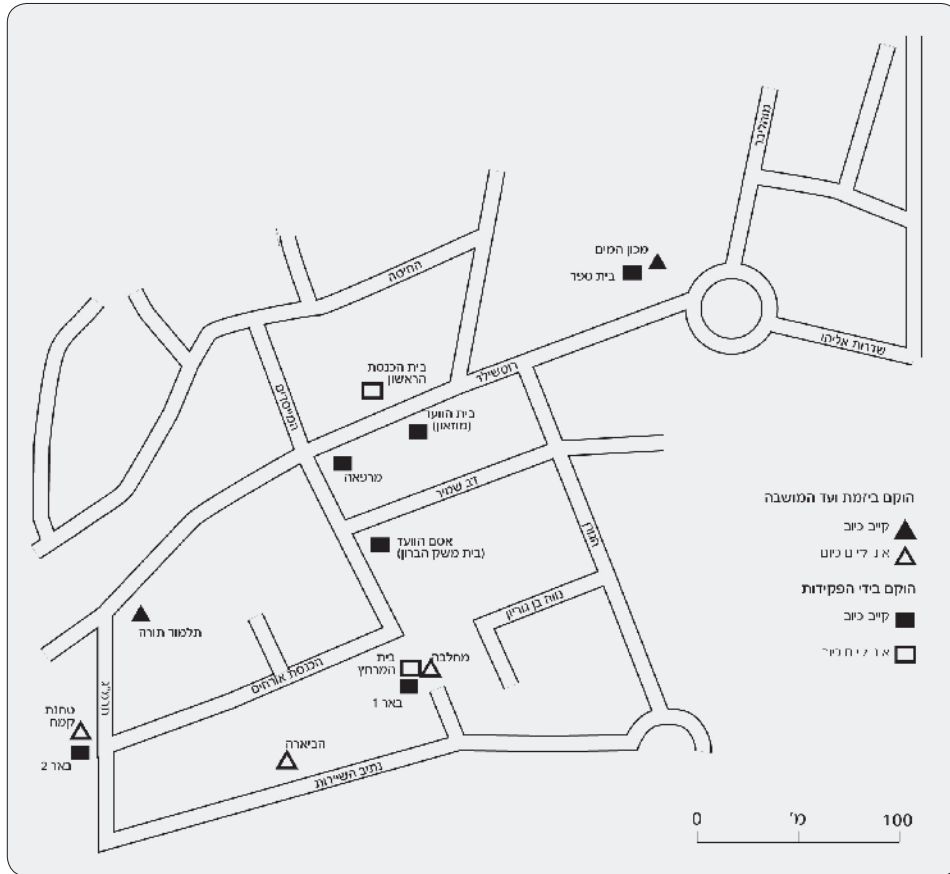

משמאל: מכון המים
(צילום: שלומית לנגבוים)

למטה: המחלבה תרע"ג,
צילום מתוך הסרט 'חיי
היהודים בארץ-ישראל, 1913'

מזכרת-בתיא:
מוסדות בניהול
ועד המושבה
(1898-1918)

השתמשו בו גם לשאיבה ולהשקיה. בניית הטחנה נשלמה בשנת 1906, והיא הוצעה להחכרה יחד עם הביארה. השוכרים התחייבו לטחון בסכום מוסכם, ולא לפגוע בהספקת המים הסדירה למושבה. הטחנה הייתה מוקד משיכה לכל מושבות האזור. במלחמת העולם הראשונה טחנו בה אנשי צבא ששהו בארץ.⁹⁷

המחלבה – הוקמה בעשור השני של המאה העשרים סמוך לבאר המזרחית. דוד נימן, בנו של מרדכי ודוד שני בוועד, ייחס לעצמו את יזמת הקמתה, בהשראת המושבות הגרמניות. לדבריו רצה למצוא מקור פרנסה נוסף לאיכרי המושבה, שהיו תלויים בזמני הבשלת הגורן ובשל כך נזקקו תדיר להלוואות בריבית. נימן פנה אל האגרונום ד"ר אלימלך זגורודסקי מ'המשרד הארץ-ישראלי', וזה נרתם למימוש הרעיון. הקמת המחלבה מומנה בהלוואות מבנק אפ"ק ומיק"א. לכל משפחה נרכשו שתי פרות, אך בשל התמהמהות הגעת הציוד מצרפת ירדה תפוקת המחלבה, והוועד פיצה את

97 נימן (לעיל, הערה 75), עמ' 132-133; פרוטוקול מכ"ה בטבת תרס"ח, ספר הפרוטוקול (שם), עמ' 70; אמ"ב, תמונה 10272.

האיכרים. במלחמת העולם הראשונה נשדרו הפרות, והאיכרים נכנסו לחובות. לאחר המלחמה שיקמה פיק"א את המחלבה, אך היא נהרסה לבסוף, ככל הנראה בשנות השישים.⁹⁸

מכון המים – פעולתו הראשונה של דוד נימן כמזכיר הוועד בעשור השני של המאה העשרים הייתה לחסל את מצוקת המים ואת העמידה המייגעת בתור לבאר. הוא פנה אל שאול בלכר, מומחה לאינסטלציה, וזה ביקר בעקרון, והסכים לסדר את הספקת המים לבתים בתנאי שיימצא סכום הכסף המתאים: דמי קדימה ושטרות לתשלומים שייפרעו בשנים הבאות. הוועד אישר את ההצעה ולאחר ויכוחים רבים חתמה עליה גם האספה הכללית, וכבר באותה שנה, 1912, זרמו המים לבתים. פריעת החובות ארכה מספר שנים אך נשלמה בלחץ הוועד.⁹⁹ מכון המים ניצב עד היום באתרו (במתחם בית הספר 'הנשיא' שברחוב רוטשילד).

ועד מזכרת-בתיא דאג להתפתחותה הרוחנית, המשקית והכלכלית של המושבה; הוא זירז הכנסת מיכון ותעשייה חקלאית וגייס מומחים, יזמים ומימון משותף. המפעלים שזם בלטו בנוף המושבה, שיפרו את איכות חייה והצעידו אותה למודרניזציה.

הוועד טיפל גם בקשרי החוץ של המושבה, בחר מח'תאר, תיווך בין האיכרים ליק"א, השיג מיק"א ומבנק אפ"ק הלוואות לתושבים נזקקים והיה ערב להחזרתן, פיקח על גביית מס העושר עבור השלטון העות'מאני ועוד. התושבים החזירו את ההלוואות במעות ובתבואה, ותבואה זו אוחסנה במחסן הוועד והעניקה לו כוח וממון בעתות מצוקה. במלחמת העולם הראשונה הציל ראש הוועד דוד נימן את המושבה מגירוש בתמורה להבטחת כוח עבודה ועצים לצבא. בסוף המלחמה נפגש יושב ראש הוועד משה גולד עם המייג'ור הבריטי ויליאם אורמסבייג'ור וערך לו סיור במושבה.¹⁰⁰

ועד המושבה בכפר-תבור (1905-1918)

מאפיינים ותפיסות

כפר-תבור נוסדה ב-25 באוקטובר 1901 בידי יק"א; זו יישבה על אדמת הכפר הערבי מְסַחָה, שנרכשה בידי אוסוביצקי בשנת 1899, עשרים וחמש משפחות איכרים מנוסות ממושבות השרון ומהגליל. בהשפעת מנחם אוסישקין שונה שם המושבה ממסחה לכפר-תבור. העדות הארכיונית הראשונה לקיומו של ועד במקום היא משנת 1905, בתום השלב הראשון של הקמת בתי המתיישבים.¹⁰¹ רוב מתיישבי כפר-תבור היו בני איכרים מזיכרון-יעקב, שפיה וראש-פינה, ויש להניח שהכירו ממושבות האם את פעולת הוועד. בלטו בין חברי הוועד, שחלקם היו דתיים וחלקם חופשיים, זאב אליזון, דוד גולדנברג, שלמה אידלבוים, דוד כהן, ראובן ושמואל גולדמן, צבי סרניק, דב הרשקוביץ'

98 נימן (לעיל, הערה 74), עמ' 91-92; בוטנאי, 20 בפברואר 1934 (על פי הנאמר שם ד"ר זגורודצקי, שביקר במושבה בתרס"ט, הוא שהציע להקים במקום מחלבה); ב"ע, 'אמת מארץ ישראל', דואר היום, 26 באוגוסט 1925.

99 נימן (שם), עמ' 87-88; הנ"ל (לעיל, הערה 75), עמ' 140.

100 Notes of the Jewish colony of Ekron by Major Ormsby Gore, 29 במאי 1918, אצ"מ, J15/6229; נימן (לעיל, הערה 74), עמ' 86, 119-120; ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 44; יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 175.

101 אכ"ת, מכל 87.

'ועד הנטיעות' לנטיעת עצי שקד בתרע"ד (1914), 'ועד ההגירה' לטיפול במגורשי מושבות יהודה במלחמת העולם הראשונה ועוד.¹⁰⁵ הוועד זכה להוקרת הציבור: 'אנו נמצאים פה במקום שאין לא ממשלה ולא משטרה בשביל להתעניין בהנהגת אנשי המקום אלא אך ורק ועד המושבה'.¹⁰⁶ ועד כפר-תבור השיג רק בשנת 1910 הכרה חלקית מצד השלטון העות'מאני,¹⁰⁷ אך בעיני הגופים הציוניים היה הוועד בא כוחה של המושבה – 'המשרד הארץ-ישראלי' ראה בו סמכות בלעדית לאזרוח, בנק אפ"ק ראה בו אחראי לפירעון החובות, והרכנות הראשית ראתה בו אחראי להוציא לפועל פסקי דין בדיני משפחה ומזונות.¹⁰⁸ הוועד היה כתובת גם לארגוני הפועלים וללשכות תעסוקה והתיישבות,¹⁰⁹ והוא אף השתתף ב'ועד מושבות הגליל', שמרכזו היה ביבניאל.¹¹⁰

תפיסותיו של הוועד מזכירות את אלו שבשאר המושבות. במרכזן עמד הצדק החברתי, ולמשל הוועד הגן על החארת'ים מפני ניצול האיכר, ואפשר לחארת' במקרה שבעליו התעמר בו, לעזוב – גם ללא אישורו – ולעבור לחסות איכר אחר במושבה.¹¹¹ הוועד קיים גם כאן פיקוח כלכלי במושבה, ופיקח גם על מחירי השירותים.¹¹²

פעילות הוועד

לעומת הוועדים דלעיל, ועד כפר-תבור בעיקר ניהל את המוסדות שהקימה הפקידות וכמעט ולא יזם מפעלים חדשים. מספר התושבים במושבה היה קטן יחסית (200-250 נפש), ורמת השירותים הייתה לקויה. מיעוט הדרכים פגע בשיווק התוצרת החקלאית, ולא היה טעם לגדל פרות כבמזכרת-בתיא בשל הקושי לשווק את התוצרת. יק"א, שראתה בהתיישבות מפעל עסקי שחייב לכסות את ההוצאה בטווח הקצר, לא הייתה מוכנה להשקיע בפיתוח לטווח ארוך. ארץ-ישראל נתפסה כמקום נוסף שאפשר ליישב בו יהודים, אך לא כמטרה שיש להשיגה בכל מחיר. מדיניות זו, ששונתה רק לאחר מלחמת העולם הראשונה, פגעה בהתפתחות המושבה. האיכרים הסתמכו על עבודה ערבית זולה, הורגלו לקבל מענקים ולהחכיר קרקעות לערבים, וכסף רב הוצא על דמי חסות ושמירה. מיעוט המשקעים באזור גרם לכצורות, והחלקות החקלאיות סבלו מפיצול יתר. הקושי הכלכלי גרם לעזיבת תושבים במקום להרחבה וחדוש.¹¹³ כל אלו הביאו לצמצום ביזמות הוועד.

ועד המושבה ניהל ומימן את פעילות בית הכנסת הראשון, בתוך בית הספר, והשני, בצריף שעמד באתר המועצה המקומית בת זמננו, ואת בית המרחץ, שזוהת בנוי לא התבררה.¹¹⁴ יק"א הקימה את

105 פרוטוקולים מי"ב בחשוון וניסן תרע"ד, אכ"ת, 9/40.

106 הרוקח נגר בכפר-תבור אל ועד המושבה, כ"ט באייר תרע"ח, אכ"ת, 1/17.

107 סגן מושל הנפה אל ועד כפר-תבור, 22 באפריל 1910, אכ"ת, 8/1/73.

108 המשרד הארץ-ישראלי אל ועד המושבה כפר-תבור, תרע"ט, אכ"ת, 35/3/73; בנק אפ"ק אל ועד כפר-תבור, כ"ז בסיוון תרע"ז, אכ"ת, 79/4/73; מכתבי הראי"ה קוק, תרפ"ד, אכ"ת, 15/1/15, 16, 20.

109 לשכת העבודה של קופת חולים הארץ-ישראלית, כ"ח אלול תרע"ב, אכ"ת, 14/1/73.

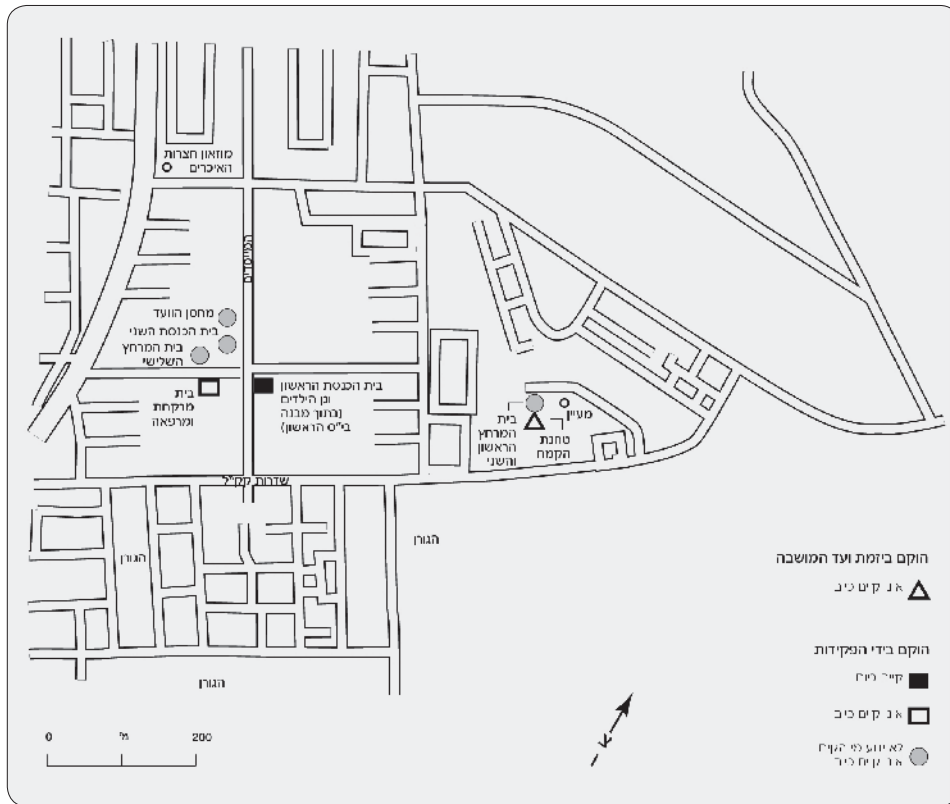
110 פרוטוקול מד' באייר תרע"ב, אכ"ת, 6/1/40.

111 פרוטוקול מי"ד בחשוון תר"ף, אכ"ת, 8/3/40.

112 חוזה עם חוכר טחנת הקמח מוועד תבור, תרע"ו, אכ"ת, 25/4/73.

113 א' ביתן, תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800-1978, ירושלים תשמ"ב, עמ' 86-87.

114 ספר החשבונות למושבה מסחה, תרס"ח-תרס"ט, אכ"ת, 19-18, 3-2/1/44.

כפר־תבור:
מוסדות בניהול
ועד המושבה
(1918-1899)

המרפאה ומימנה את הרוקח, אך הפעלת בית המרקחת שבמרפאה והתרופות מומנו מכספי הוועד והתושבים.¹¹⁵ יק"א ייסדה וניהלה את בית הספר, והוא עבר לרשות הוועד רק בשנת 1920, ולעומת זאת הוועד מימן את משכורתה של הגננת בגן הילדים, שנוסד בשנת 1903, ושפעל בתוך בית הספר. הוועד ניסה לפתוח בבית הספר חדר, אך יק"א הורתה לסגרו.¹¹⁶

המבנה המרכזי שוועד המושבה יזם והקים היה טחנת קמח. הטחנה הוקמה בשנים 1911-1912 בסיוע בנק אפ"ק, ומהלוואותיו, שנפרשו לארבע שנים, נקנה הציוד. בטחנה, שניצבה ליד המעיין, היו מטחנה ומשאבת מים, שהופעלו במנוע דיזל (המשאבה סיפקה מים גם למקווה).¹¹⁷ חוכרי הטחנה התחייבו לטחון במחיר קבוע. במלחמת העולם הראשונה הורה הוועד לסגור את הטחנה, מפני שערכים נהגו להתאסף סביבה, ואולי חששו מדיווחים לא רצויים לשלטונות, אך לאחר המלחמה שבה הטחנה לפעול. בשנות העשרים שוקמה בסיוע יק"א, אך לבסוף נהרסה.¹¹⁸

115 שם, עמ' 6-7; פרוטוקול מי"ד בטבת תרע"ג, אכ"ת, 9/70.
116 יומנו של יהודה ענתבי, כ"ו בטבת תר"ף, אכ"ת; אכ"ת, 6/3/40; יק"א אל ועד המושבה, 2 בנובמבר 1920, אכ"ת, 10/1/28; ועד המושבה אל מלמד, תרע"ו, אכ"ת, 7/1/28.
117 שטר חווה בין אפ"ק לוועד המושבה, 1912, אכ"ת, 14/1/17; פרוספקט של מוזאון המושבה כפר־תבור.
118 פרוטוקול מו" בטבת תרע"ג, אכ"ת, 12/1/40; אכ"ת, 1/2/73, עמ' 83.

ה'שבטי' מסמן את
 ערמת התבואה
 בהטבעה ב'ראשם'
 (חותם) עשוי עץ כדי
 לקבוע את ההפרשה
 של המס על היבול
 משמאל: ה'ראשם'
 (באדיבות שבתאי גליאון)

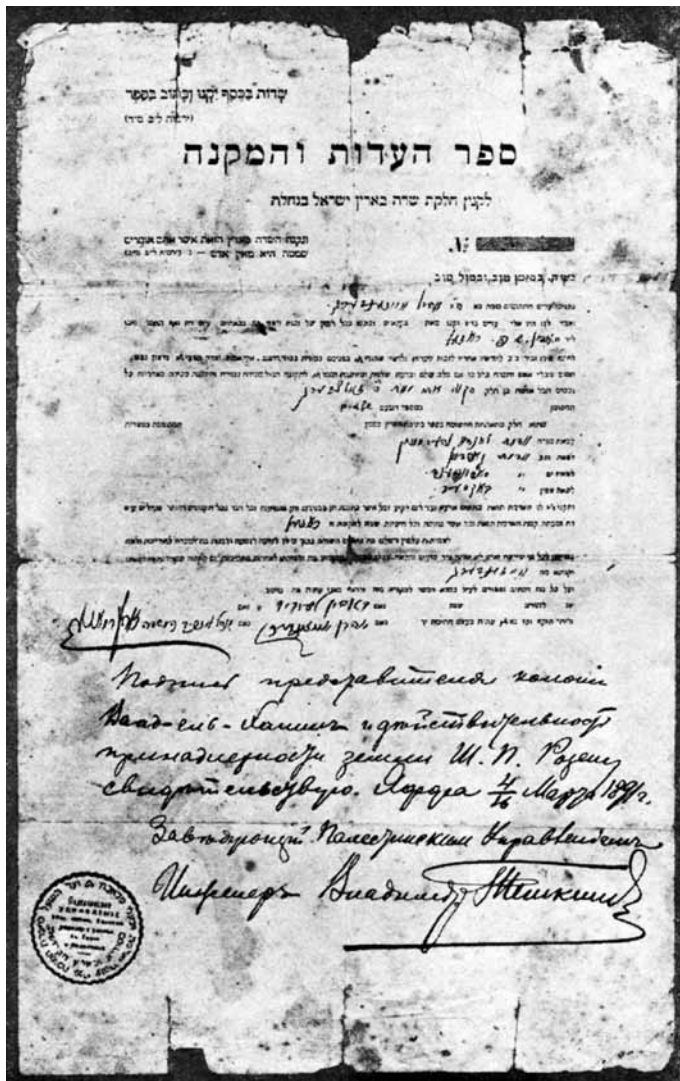

בעת הדיש פיקח הוועד על הגורן והתיר לאיכרים להוציא את תבואותיהם רק לאחר ששילמו את חובותיהם לקופת המושבה, למס העושר וליק"א. הוועד מכר יכול מהגורן לכיסוי חובות האיכרים ומינה את השבטי (מקור המונח בתורכית: סובשי, מנהל החווה מטעם המנהל העות'מאני) לשקול את היבול ולדאוג להפרשת המעשרות.¹¹⁹ התבואה שנוכחה אוחסנה במחסן ששכר הוועד, צמוד לבית הכנסת השני.¹²⁰

עקב המצב הכלכלי הקשה הפעיל הוועד כלכלת פתקאות, תחליף לכסף שלא היה מצוי. המתיישבים קיבלו בהקפה פתקאות וקנו בהן מוצרים ושירותים. נותני השירותים והמוכרים היו מביאים את הפתקאות למשרדי הוועד, והוא המירן בתום העונה החקלאית בכסף, שניכה ממכירת יבול התושבים בשווי הפתקאות שקיבלו.¹²¹ לעתים שילמו לנותני השירותים בחיטה ממחסני הוועד.¹²² כדי לחסוך בהוצאות נהגו להעסיק אדם אחד בכמה תפקידים, כפי שהעיד על עצמו השוחט בכפר-תבור: 'אנכי שוחט ובורדק [...] וגם בעל תפילה, ובעל קורא, וכן בעל דרשן לפי רוח הזמן והעת'.¹²³

ראוי לציין שהוועד יזם את ארגון השמירה במושבה. גם הוועדים במושבות יהודה שכרו שומרים, אולם מספרם והיקף פעילותם היו קטנים בהרבה מאשר במושבות הגליל התחתון. בראשיתה חסתה כפר-תבור תחת שבט ערב א-זביח, ויק"א שילמה לו דמי חסות, אך בעקבות סכסוך עמו, פיטר הוועד את השומרים והתקשר עם המוגרבים מכפר מאדר. בשנים 1907-1908, לאחר סכסוך דמים אתם, שילם להם הוועד פיצויים וחתם לראשונה חוזה שמירה עברי עם 'בר גיורא'.¹²⁴ בשנת 1913 נחתם

119 פנקס ועד המושבה, ז' בניסן תרע"ו, אכ"ת, 49 / 4/73; פרוטוקול מכ"ב בתמוז תרע"ט, אכ"ת, 3 / 3/40; העתק מכתב אל ר' גולדמן, פנקס ועד המושבה, אכ"ת, 81 / 4/73.
 120 ג' טבת תרע"ו, אכ"ת, 17 / 4/73; פרוטוקול מג' באב תרע"ז, אכ"ת, 9/40.
 121 פרוטוקולים מי"ז בניסן תרע"ה וי"א בטבת תרע"ו, אכ"ת 9/40.
 122 פרוטוקול מי"א וכ"ה באדר א' תרע"ג, אכ"ת 9/40.
 123 י' מנחם אל ועד המושבה במסחה, ד' בשבט תרפ"ב, אכ"ת, 11 / 1/15.
 124 הראובני (לעיל, הערה 102), עמ' 51-52, 91 / 167; א' עבר הדני, ההתישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, רמת-גן, 1956, עמ' 209.

במלחמת העולם הראשונה שלחה כפר-תבור עגלות להבאת מגורשי מושבות יהודה וקברה את מתייהם בתחומה. הוועד תמך במשפחות שראשיהן גויסו לצבא וארגן תורנות בין האיכרים למילוי מס הסחורה, להספקת סוסים ועגלות משא לצבא התורכי, ופיצה את בעליהם מכספי הכלל.¹²⁷

ועד ואדי אלחנין – נס-ציונה (1889-1918)

מאפיינים ותפיסות

נס-ציונה, שראשיתה בשם ואדי אלחנין (עמק השושנים), הייתה במקורה יזמה עצמאית של ראובן לרר, שהחליף את אחוזתו על יד אודסה באחוזתו של גוסטב רייסלר, גרמני טמפלרי שמאס באדמתו שכוואדי חנין. לרר רכש את האדמה בשנת 1882, והיא כונתה על שמו נחלת ראובן. הוא עלה לארץ והתיישב באחוזה עם בנו, ובשנת 1883 הצטרפה אליו משפחתו. בשנת 1887 מכר חלקות אדמה לאנשים נוספים, ביניהם לאהרון אייזנברג, עד להשלמת השלב שמכונה המניין הראשון.

בגל העלייה הגדול בשנים 1890-1891 מכר לרר נתחים מנחלתו לשישים משפחות ממגורשי מוסקוה, וואדי חנין הפכה למושבה.

שטר מכר על חלקת אדמה בנחלת-ראובן (נס-ציונה) ועליו אישור של ז' טיומקין, ראש הוועד הפועל ביפו (ברוסית)

באותה שנה רכש אייזנברג מלרר חלקה נוספת, היא עברה בהמשך לידיו של מיכאל הלפרין, והוא הקים עליה מושבת פועלים שנקראה נס-ציונה. בשנים 1902-1903 רכשה 'הסתדרות הפועלים עובדי האדמה בארץ-ישראל' אדמות מצפון לוואדי חנין וממזרח לנס-ציונה, והוקמה עליהן מושבת פועלים בשם תל-אביב. רכישה זו חיברה את ואדי חנין ונס-ציונה, ולאחר שרכשה חברת 'גאולה' בשנת 1905 את גבעת האהבה, התאחדו חלקי המושבה לנס-ציונה.¹²⁸

127 הראובני (לעיל, הערה 102), עמ' 124-125; פרוטוקול מי"ז באב, אכ"ת, 4/1/39; המשרד המרכזי של מושבות הגליל התחתון אל ועד מסחה, י"ב בתשרי תרע"ה, אכ"ת, 3/2/73.
128 רגב, נס ציונה: 110 שנותיה, נס-ציונה תשנ"ג, עמ' 28.

לפי המסופר בספרי המושבה החל ועד ואדי חנין לפעול בסוף שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, עם הקמת הבית המשותף והכרזה על 'אוטונומיית ואדי חנין' (1889-1890).¹²⁹ עם זאת ספר פרוטוקולים מסודר המאפשר להתחקות אחר פעילותו קיים רק מתרנ"ו (1896), כאשר נעתרה יק"א לסייע למושבה, וייתכן שהיא דרשה להסדיר את פעילות הוועד כתנאי לעזרתה. וכך מסופר בפתיחת ספר הפרוטוקולים:

אור ליום ב' דחה"פ [דחול המועד פסח] התאספו איכרי מושב ואדי חנין לאסיפה כללית. ואחר שקלא וטריא בין האיכרים אודות מצב המושבה בכלל, מצאו לנכון למען הקים את הסדר בכל ענייני המושבה, לבחור ועד משלושה איכרי המושבה אשר יפקח על הסדרים ועל כל העניינים במושבה, והוחלט ע"פ כל הדעות לבקש את האדונים חברי ועד הפועל ביפו כי יואילו בטובם לבא למושב [...] למען יתנו לאיכרי מושב ואדי חנין עצתם אמונה איך לבצע הדבר הטוב ולהועיל להמושב.¹³⁰

נס-ציונה נחשבה מושבה עצמאית, כיוון שלא נכנסה לחסות הפקידות: 'נחלת ראובן מושבה, ולאט לאט מתרקמים בה חיים ציבוריים. ולא כחיים בראשון לציון חיי עבדות, תחת שבטו של פקיד אכזרי, כי אם חיי חופש תחת הנהלתו של "ועד" נבחר, והעניינים נחוצים על פי אסיפה כללית'.¹³¹ לא הייתה זו עצמאות מלאה כיוון שנס-ציונה זכתה למימון של אלפי פרנקים מיק"א; בשלוש השנים הראשונות שילמה יק"א שלושה רבעים מהוצאות המושבה – 1,500 מתוך 2,000 פרנק בשנה – תמורת משכון אדמותיה לשתים-עשרה שנים.¹³²

הוועד מנה שלושה עד שבעה חברים, והשתתף בהקמת הוועד לסחר היין' להנהגת היקבים והתאחדות מושבות יהודה' בהנהגתה של ראשון-לציון.¹³³

בשנת 1908, לקראת האיחוד עם מושבת הפועלים תל-אביב, תהליך שנמשך מספר שנים, החלו בחיבור התקנות. נקבע כי זכות הבחירה לוועד תינתן לכל אדם מגיל עשרים שנה המשלם לפחות שנה את הוצאות המושבה, גם אם הוא חסר קרקע ורכוש, אך מועמד לוועד צריך להיות בן עשרים ואחת שנה ומעלה ולהחזיק ברשותו בית או קרקע לפחות שנה לפני הבחירה. בהמשך השתנתה התקנה ונקבע כי בוועד יוכל לכהן גם תושב אחד חסר רכוש.¹³⁴ כעשר שנים אחר כך כבר זכו כורמי תל-אביב להיבחר להנהגה המשותפת, אך רק בשנת 1934 זכו לכך גם צעירי המושבה, מגיל שמונה-עשרה.¹³⁵ נס-ציונה התייחדה מהמושבות דלעיל בכך שכבר בשנת 1896 השתתפה באספותיה אישה, שושנה יאלווסקי.¹³⁶

129 א' כהנוב, שאו נס ציונה, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 35.

130 פרוטוקול מא' חול המועד פסח תרנ"ו, ספר הפרוטוקולים 1, אנ"צ, מס' 1.

131 מ' סמילנסקי, נס-ציונה: שבעים שנות חייה תרמ"ג-תשי"ג, 1883-1953, נס-ציונה 1953, עמ' 32.

132 אהרנסון (לעיל, הערה 1), עמ' 55-63; ועד המושבה אל נציג יק"א, כ' באייר תרנ"ט, ספר הפרוטוקולים (לעיל, הערה 130), מס' 27; ועד המושבה אל מ' איזנשטט, ט"ו באלול תרנ"ט, שם, מס' 30.

133 ממורנדום ממושבת ואדי חנין, מתרס"א, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 81-82.

134 פרוטוקול מכ"ה באדר א' תרס"ח, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 136; 'התנאים' מתרס"ח, שם, מס' 148.

135 סמילנסקי (לעיל, הערה 131), עמ' 121.

136 פרוטוקול מתרנ"ו, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 3.

כמו בכפר-תבור הגבילה האספה הכללית בנס-ציונה את כוחו של הוועד. התקנות דרשו לכנס את האספה הכללית לקבלת דו"ח מההנהגה פעמיים בשנה ובכל עת שידרשו זאת שלושה מבני המושבה, והוועד, שנבחר אחת לשנה, חויב להביא את החלטותיו לפני האספה. נקבע שהוועד יתכנס אחת לשבוע ויכריע לפי רוב דעות, ואם לא ישתווה, תכונס האספה הכללית. התקנות הובאו מראשון-לציון ומרחובות, נבררו ונערכו בהצבעה.¹³⁷ גם בנס-ציונה הקים הוועד ועדות משנה, ורבנים היו מעורבים בהחלטותיו.¹³⁸ עם זאת שמר הוועד על סמכותו, והעניש בעלי חוב שאיחרו בתשלום המסים, למשל ש'לא יתנו לו ליהנות מכל מוסדי המושבה' ובשלילת זכות הבחירה.¹³⁹

באספות המושבה ננקטה תפיסה מעשית והוגנת. כבר בשנת 1900 הוזמנו חסרי רכוש לאספות שנדונו בהן שירותים ציבוריים הנחוצים לכול, כשכירת שוחט ובודק, והוחלט שכל התושבים ישלמו שווה בשווה.¹⁴⁰ בשנת 1910 נקבע כי הוצאות המושבה הנובעות מצורכי בעלי הקרקעות, כגון שמירה, ישולמו בידי המתיישבים לפי גודל שטחי הקרקע שלהם, אולם הוצאות הנובעות מצורכי כל התושבים, כגון שירותי הדת והרפואה, יתחלקו שווה בשווה בין כל בני המושבה ללא הבדלי רכוש ומעמדות, כיוון שבלעדיהם 'אי אפשר למושבה יהודית להתקיים'. גם בעלי קרקעות שלא גרו במושבה חויבו בהוצאות אלו, בשל טובת ההנאה שהם מפיקים מקיום המושבה. זהירות רבה ננקטה בכספי הציבור, ונקבע שהוועד לא יוכל להוציא יותר מ־50 פרנק ללא הסכמת האספה הכללית.¹⁴¹

פעילות הוועד

הוועד, שניהל את המושבה כל שנותיה, הקים את כל מוסדות הציבור בה. בראשיתו פעל לסידור שירותי דת (חדר לתפילה והכנסת ספר תורה ופתיחת תלמוד תורה), לחפירת באר מכספי המתיישבים ולהקמת הבית המשותף, שאכלס שתי משפחות (אייזנברג והוכברג), והעומד על תלו עד היום (בדרך יצחק רבין פינת רחוב המניין הראשון). הוועד השתתף בבניית הבית וקיבל בו חדר לאספות, שבו התרכזו חיי הציבור, ושנחשב רכוש ציבורי. בתרנ"ב (1892) נבחר ועד בראשות שמואל הוכברג, והוא פעל דרך יוסף נייגו, מנהל 'מקווה ישראל', להשיג הלוואות מיק"א לבנייה ולחקלאות ללא החלת סמכותה,¹⁴² ובכך החלה תנופת בנייה במושבה.

בית ספר – בראשונה נוסד חדר מסורתי ששכן בצריף, ומתרנ"ד (1894) בבית המשותף, והוא מומן מתמיכת 'חובבי ציון' ומתשלומי הורי המושבה. בתרנ"ה (1895) התמנה צבי הוכברג למנהלו בית הספר, ונלמדו בו בעברית לימודי קודש ולימודים כלליים. בתרס"ח (1907) הושלמה בניית בית ספר חדש – מנדבתו של הרב יצחק ניסנבוים ומכספי המממנים הקודמים – על הקרקע שנרכשה בידי חברת 'גאולה' (גבעת האהבה), בשטח שהוועד הועיד בהתאם לתכנית האב של המושבה למרכז

137 פרוטוקול מט"ו באדר א תר"ע, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 206; פרוטוקול מ"ז בטבת תר"ע, שם, מס' 208.

138 בוררות מג' באייר תרע"ג, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 209; פרוטוקול מט"ז באייר תרס"ח, שם, מס' 156.

139 פרוטוקול מב' באייר תרס"ח, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 154.

140 פרוטוקול ממוצאי שבת פרשת בא, תרנ"ח, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 13.

141 נוסחי תקנות ראשוניים למושבה נס-ציונה, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 136, 148, 200.

142 כהנוב (לעיל, הערה 129), עמ' 25; סמילנסקי (לעיל, הערה 131), עמ' 32-47.

הקהילתי שלה (ברחוב תל-אביב 19 כיום). בסמוך למלחמת העולם הראשונה כבר מומן בית הספר מקופת המושבה.¹⁴³ כיום פועל במבנה בית הראשונים.

גן ילדים – נפתח בתרס"ג (1903) בבית המשותף, בראשונה מומן בשיתוף עם 'הוועד האודסאי', ומתרס"ט (1909) עבר לפעול במבנה בית הספר ומומן בידי המתיישבים בלבד.¹⁴⁴

143 סמילנסקי (שם), עמ' 32, 62-65, 85; פרוטוקול מתרנ"ו, ספר הפרוטוקולים (לעיל, הערה 130), מס' 6; פרוטוקול מג' חול המועד סוכות תרנ"ט, שם, מס' 20; ממורנדום מתרס"ז, שם, מס' 80; ועד המושבה אל נציג יק"א, כ' באייר תרנ"ט, שם, מס' 27; פרוטוקול מכ' בתמוז תרס"ח, שם, מס' 165; כהנוב (שם), עמ' 143.
 144 פרוטוקול מכ"ח בניסן תרס"ג, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 106; פרוטוקול מל' בתשרי תרס"ט, שם, מס' 173, פרוטוקול מא' בחשוון תרס"ט, שם, מס' 174; סמילנסקי (שם), עמ' 158.

בית הספר של המושבה נס' ציונה (היום בית הראשונים) (צילום: שלומית לנגבוים)

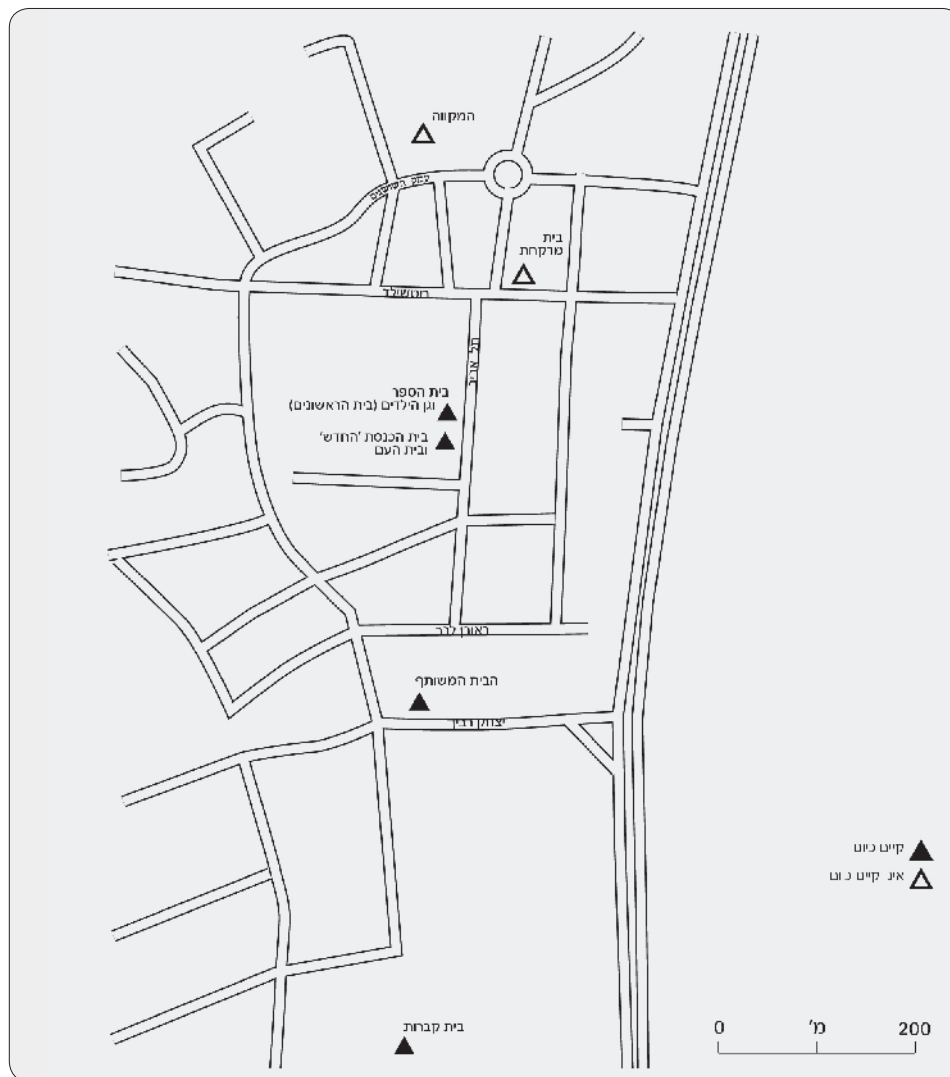
**בית הכנסת של
המושבה נס־ציונה**
(צילום: שלומית לנגבוים)

בית הכנסת – בראשיתו בבית לדר, מתרנ"ד (1894) היה בבית המשותף, ומת"רס"ח (1908) – במבנה בית הספר. בשנת 1926 הסתיימה הקמת בית כנסת חדש בגבעת האהבה, שיסודותיו הונחו שתיים-עשרה שנים קודם לכן. בית הכנסת תוכנן ובוצע (משנת 1922) בידי חיים טפר מכספי המתישבים ומתרומת הברון להשלמתו ולבניית עזרת נשים. הבניין נוהל בידי גבאי הקהילה במימון הוועד, והוא עומד עד היום (ברחוב תל־אביב 17).¹⁴⁵

בית מטבחים – פעל במושבה וסיפק בשר כשר למתיישבים. מיקומו לא אותר.¹⁴⁶

145 כהנוב (לעיל, הערה 129), עמ' 143-145; פרוטוקול מתרנ"ט, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 20.

146 חוזה מח' בסיוון תרס"ח, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 161.

נס־ציונה: מוסדות
בניהול ועד המושבה
(1899-1918)

בית קברות – הוקם בידי הוועד על שטח של שישה דונמים שרכש בתרע"א (1911) מכרמו של אהרון בוקסר, בדרום הדרך העולה לרחובות.¹⁴⁷

מקווה ובית מרחץ – בשנים 1904-1908 נבנה מכספי המתיישבים בית מרחץ חדש וקבוע במקום שעומד בו היום היכל התרבות של נס־ציונה. לא נותר ממנו זכר.¹⁴⁸

147 סמילנסקי (לעיל, הערה 131), עמ' 105-106; פרוטוקול מו' בניסן תרס"ד, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 117 (על פי פרוטוקול זה האדמה נרכשה בתרס"ד).

148 ועד המושבה אל לוי, פקיד מושבות יהודה, כ"ג בכסלו תרס"ג, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 103; פרוטוקול מה' באדר תרס"ד, שם, מס' 116; אספות כלליות, מכ"ה באדר א' ומי"א בניסן תרס"ה, שם, מס' 146.

בית המרקחת – הוקם בשנת 1908 (ברחוב רוטשילד 16 כיום), ועבד בו ר' שמואל רופמן, ששימש שוחט, חובש ורוקח. להוציא שלוש שנים קשות שבהן הפך בית המרקחת לקניינו הפרטי, מומנה משכורתו של הרוקח בידי הוועד.¹⁴⁹

בית הוועד – פעל בבית המשותף, בחדר בביתו של אהרון מרדכי ירושבסקי (ברחובות רוטשילד פינת המניין הראשון כיום), ולבסוף במבנה בית הספר.

בית העם – נבנה בשנת 1910 בידי הכנאים ממשפחת טפר, למרגלות גבעת האהבה. נחנך בשנת 1913, נפתחה בו ספרייה, והתקיימו בו פעילויות תרבות וספורט, מחזות וקונצרטים. על בסיסו הוקם בשנת 1922 בית הכנסת הגדול.¹⁵⁰

כבמושבות האחרות שכר הוועד בעלי מלאכה ואומנים, ערך עמם חוזים, ושילם את שכרם. עובדי שירותי הדת: הקצב והשוחט והבודק, קיבלו את שכרם, כמקובל, מכספי האיכרים או בפתקאות עד למכירת היבול. עובדי הרפואה והשמירה מומנו בעשר השנים הראשונות בידי יק"א, ולאחר מכן בידי המתיישבים. שירותי החינוך מומנו בשיתוף בידי המתיישבים, יק"א ו'חובבי ציון'.¹⁵¹

ועד ואדי חנין הוא קבוצת ביקורת מול הוועדים האחרים, כיון שפעולתו לא 'הופרעה' בידי חסות כלשהי והוא היה חופשי לפעול כרצונו. הוועד דאג לכל מחסורה של המושבה וייסד בה את שירותי הציבור המתבקשים במימון משותף של המתיישבים והאגודות הפעילות בתקופה הנחקרת.

דיון ומסקנות

במאמר זה הצגתי בקצרה ארבעה ועדי מושבות. למרות ההבדלים בתאריכי הייסוד, במיקום, בנסיבות, בסוגי החסות ובאישיותם של חברי הוועדים, דגם ההנהגה בכל המקרים היה דומה. בכל המושבות היה הוועד גוף נבחר, ששאב את כוחו מהציבור. מספר חברי הוועד היה לא זוגי, והוא קיבל את הכרעותיו על פי רוב דעות. הוועד היה גוף יציב, מקובל, מוערך וסמכותי, ואכף את חוקי המושבה באמצעים שונים; הוא היה מחויב לערכים מוסריים, חברתיים ודתיים, ופתוח לביקורת הציבור והרבנות. תלותו של הוועד במידה זו או אחרת באישור האספה הכללית הגבילה את כוחו ומנעה ממנו להפוך לגוף אוטוקרטי. הוועד כונן מערך שלטוני סדור ומבוזר בהסתייעו בוועדות משנה לניהול תחומים שונים בחיי המושבה. בעוד אספות הציבור במושבות הטמפלריות הלכו והתמעטו בחלוף השנים, ובכפר הערבי הייתה פעילות קהילתית-ציבורית מצומצמת, יצרו ועדי המושבות מבנים קהילתיים סדורים

149 סמילנסקי (לעיל, הערה 131), עמ' 85-86, 208-209; פרוטוקול מ"ב בניסן תרס"ח, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 143 (על פי הנאמר שם מינויו היה מאוחר יותר); פרוטוקול מ"י בכסלו תרס"ז, שם, מס' 130; פרוטוקול מח' בסיוון תרס"ט, שם, מס' 199.

150 כהנוב (לעיל, הערה 129), עמ' 142-143; פרוטוקול מכ' באדר תרס"ח, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 135; פרוטוקול מתר"ע, שם, מס' 205.

151 פרוטוקול מכ"ג בתשרי תרנ"ד, ספר הפרוטוקולים (שם), מס' 8; פרוטוקול ממוצאי שבת פרשת בא, תרנ"ח, שם, מס' 13; פרוטוקול ממוצאי חג הפסח תרנ"ט, שם, מס' 26; העתק מכתב אל לוי מכ"ג בכסלו תרס"ג, שם, מס' 102; ועד המושבה אל ועד תמיכת עובדי אדמה, כ"ג בשבט תר"ס, שם, מס' 48.

ועקביים, והיו דוגמה לשלטון דמוקרטי ויעיל בארץ-ישראל בשלהי המאה התשע-עשרה, בסביבה שהתנהלה במבנים שלטוניים מסורתיים.¹⁵²

בתפיסותיהם וכפעילותם של ועדי המושבות נמצאו קווים משותפים: תפיסות דתיות, טוהר השלטון, צדק חברתי, ערכות הדדיות ודאגה לחלש, עקרונות של תכנון פיזי ואיכות הסביבה, שוק משותף ופיקוח כלכלי ועליונות מעמד האיכרות, שהחל להיחלש מסיבות כלכליות בעשור הראשון של המאה העשרים. אפשר להסביר את הדמיון באחידות היחסית של אוכלוסיית המושבות ושל צורכיהן, אך גם במוצא המתיישבים בקהילות יהודיות במזרח אירופה. הדאגה לכינון וניהול של מוסדות חינוך, דת ורווחה, שכירת נותני השירותים, פיקוח מוסרי ומסחרי, שיפוט וייצוג של הקהילה כלפי חוץ וגביית כופר נפש לפטור משירות צבאי – כל אלה היו תפקידים מסורתיים של ועדי הקהילות היהודיות מימי הביניים ואילך, כפי שמשתקף למשל מספרות השו"ת, והם הועתקו לארץ-ישראל, שהתנאים בה היו דומים: קהילה יהודית בשלטון זר.¹⁵³ חלק מתקנות הוועדים התבסס על הלכות עתיקות מהמקרא, כגון 'אחרי רבים להטות'.¹⁵⁴ אחרות מזכירות את המשנה, למשל התקנה שיש להרחיק מלאכות מזהמות מהמושבה דומה לאמור במשנה: 'מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמישים אמה'.¹⁵⁵

עם זאת ועדי המושבות לא הדגישו בכתיבה את המשכיות ההנהגה המסורתית אלא דווקא את השפעת 'העמים אשר בקרבם אנו יושבים'.¹⁵⁶ 'ועד חלוצי יסוד המעלה', האב המייסד של ראשון-לציון, קבע כי 'סדרי הוועד יהיו על פי הסדרים המקומיים לכל עמי בני אירופה בבתי מועדיהם'.¹⁵⁷ יודילוביץ' הודה בהשפעה האירופית על עיצוב החינוך במושבה: 'לפני ריחפה עוד צורת בית הספר השוויצרי על סדריו ושיטותיו, וכדוגמתו, בהתאמה לרוח הלאומי שלנו ולתנאי ארצנו, שאפנו להתאים לזה גם את בית הספר העברי'.¹⁵⁸ לבונטין ציין כי 'הוא [כריסטוף הופמן (Hoffmann)], מייסד התנועה הטמפלרית] נתן לי הוראות בנוגע לייסוד המושבה שאנחנו הולכים לבנות'.¹⁵⁹ הוועדים התקנאו בדגמי היישוב המסודרים שהתפתחו באירופה לאור תפיסת ערי הגנים של אבנעזר הווארד (Howard), וכפי שנשקפו מהמושבות הטמפלריות, וביקשו ליישם בתכנון

152 בן-ארצי (לעיל, הערה 2), עמ' 68, 85.

153 ד"ר אלעזר, 'קהילה מראשיתה ועד סוף העידן המודרני', הנ"ל (עורך), עם ועדה: המסורת המדינית היהודית והשלכותיה לימינו, ירושלים תשנ"א, עמ' 186-187; בעניין שכירת שוחט ובורק שהוא גם שליח ציבור וקורא בתורה ראו את מכתבו של מנחם (לעיל, הערה 123); והשוו: שו"ת מהרש"ם, ד, סי' פא, ד"ה 'מכתבם הגיעני', מאגר השו"ת, המאות השבע-עשרה-התשע-עשרה; על קביעת מקומות ישיבה בבית הכנסת על ידי הוועד ראו: פרוטוקול מ-17 ביוני 1901, ספר הפרוטוקול (לעיל, הערה 67), עמ' 9. פרוטוקול מ"ח בכסלו תרס"ד, שם, עמ' 48; והשוו: שו"ת פנים מאירות, ב, סי' לג, ד"ה: 'קהל אחד', מאגר השו"ת, המאות השבע-עשרה-התשע-עשרה; וראו רשימת תשלום כופר הצבאי, אמר"ל, 2-1/1, 5, והשוו: אלעזר (שם), עמ' 187.

154 שמות כג, ב; השוו: תקנות תרנ"ז (לעיל, הערה 24), ו, 32.

155 משנה, בבא בתרא ב, ט; השוו: תקנות תרמ"ב (לעיל, הערה 14), ו, לג.

156 יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 11.

157 תקנות ועד חלוצי יסוד המעלה א, ז; נדפס: אהרנסון (לעיל, הערה 5), נספחים.

158 יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 211.

159 ז"ד לבונטין, לארץ אבותינו, א, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 26.

המושבה.¹⁶⁰ המושבה הטמפלרית הייתה דגם לחיקוי בתכנון הגאומטרי, ריבוי הצמחייה והשטחים הפתוחים, הפרדת שימושי הקרקע, הרחקת מזהמים ועוד.¹⁶¹

יחיאל מיכל פינס גרס כי 'יש ללמוד מהערביים ילידי הארץ בנוגע למנהגם עם האדמה ולחוקי חיייהם'.¹⁶² ואכן מהם נלמדו ההסתגלות לטבע הארץ והשימוש בו. הוועדים נסעו למדינות ערב כדי ללמוד על ענפי משק המתאימים לאזור, כתעשיית היין, התות ותולעי המשי.¹⁶³

נראה שמקורות ההשפעה שימשו בערכוביה. כך למשל המשטר הקרקעי: הגרלת הגושים והחלקות ושיטת העיבוד המשותף של השדה הפתוח ורווחו הן במושבות הטמפלריות והן בכפרים הערביים (המשאע).¹⁶⁴ בדומה לכך הושפעו תקנות איכות הסביבה והשלטון ממקורות יהודיים וכן מהשלכות המהפכה הדמוקרטית והתעשייתית באירופה במאה התשע-עשרה. ועד המושבה היה אפוא גוף מסורתי ומודרני גם יחד, שהתגבש ממקורות הנהגה שונים, והוועדים ראו בו סוג של יצירה חדשה, כפי שהיטיב לבטא משה סמילנסקי, ממנהיגי רחובות: 'ועוד אחד מנבא על הדור העברי החדש, הדור שיאחד את מוסר היהדות עם עיקרי תורה של ההשכלה האירופאית בצורה עברית אורגינלית [...] על התורה החדשה שתצא מציון'.¹⁶⁵ ועד המושבה הושתת על יסודות סולידריים אוטופיים, מתוך שאיפה לכוון חברה צודקת ומלוכדת, לשוב לערכי התנ"ך וליצור עילית הנהגה באישור הקהל – דגם שאפיין התיישבויות חלוציות הומוגניות יהודיות (השכונות החלוציות מחוץ לחומות ירושלים) או נוצריות (כמושבות הפוריטנים בארצות-הברית) שביקשו להחליף את ההנהגה הרבנית או המלוכנית בדגם שווינוי.¹⁶⁶ בניגוד לביקורת שהשמיע אשר צבי גינצבורג על העלייה הראשונה: 'תכלית הכל היא מעתה לכל יחיד הצלחתו הפרטית',¹⁶⁷ הראיתי במאמר זה שהיו בהנהגת המושבות הראשונות ובשיתוף הפעולה שנרקם ביניהן היבטים רבים של מגזר ציבורי וסולידריות כלכלית וחברתית.

לכאורה צפוי היה שאמצא שרק הוועד בנס-ציונה מילא תפקיד ממשי במושבה, שכן מושבה זו נותרה 'עצמאית' כל שנותיה. אך מצאתי שהוועדים בכל המושבות שעסקתי בהן היו פעילים – במידות שונות – בתקופה הנחקרת. אפשר להבחין בשלוש תקופות התארגנות במושבות: ההתיישבות החלוצית, חסות הברון וחסות יק"א. בתקופת הניסיון החלוצי הנצו ניצנים ראשוניים של ייסוד הנהגה לאור החזון האוטופי שפירטתי לעיל, כשהחלו הוועדים בראשון-לציון ובוואדי חנין לכוון במשאבים

160 בן-ארצי (לעיל, הערה 2), עמ' 279-282, 24-288; G.E. Cherry, *Town Planning in its Social Context*, London 1970, pp. 15-34

161 בן-ארצי (שם), עמ' 115, 160, 186-187.

162 י"מ פינס, 'תת כבוד לאמת', בנין הארץ: כתבי יחיאל מיכל פינס, ב, א, בעריכת ד' ילין וי' מיוחס, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 149.

163 יודילוביץ' (לעיל, הערה 23), עמ' 246, 249.

164 בן-ארצי (לעיל, הערה 2) עמ' 73, 216, 223-224.

165 כתבי משה סמילנסקי, ח: זכרונות, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 42.

166 D.W. Meinig, *The Shaping of America: A Geographical Perspective on 500 Years of History, I: Atlantic America 1492-1800*, New Haven & London 1986, pp. 91-92

167 א"צ גינצבורג, 'לא זה הדרך', הנ"ל, על פרשת דרכים, תל-אביב תש"ז, עמ' מה-מו.

מועטים את שירותי הציבור הנחוצים לקהילה יהודית חקלאית. משפרש הברון את חסותו על המושבות פיזר את הוועדים, ופעילותם הצטמצמה לאפיזודות בודדות. אך דווקא מאמציהם להתכנס למרות האיסור, והעובדה שייסדו בסתר ובמסווה מגוון שירותים קהילתיים, כפי שהדגמתי בראשון-לציון, מרתקים מבחינה חברתית. תגובה זו מעידה על הרצון העז של תושבי המושבה להשתתף בהנהגה, בפרט בניהול ובפיתוח של ענייני הפנים: הדת וחיי הרוח, ולהביא לידי ביטוי את עצמאותם ואת סירובם, כדברי חיסין, להיות צמיתים.

עם התחדשות הוועד בראשון-לציון, עדיין בחסות הברון, שאל בשנת 1897 יואל דרובין, ביל"ויי שהתאכר בראשון-לציון: 'ולמה צריך קומיסיון? ובייחוד כיוון שהפקיד ביטל למה לחדש?'. פריימן, ששלח ידו עד אז כמעט בכל התארגנות ציבורית, השיב: 'וכמה לא יפה שאנו נחשוב כי אין אנו מאומה, ועל הנדיב לדאוג לכל'.¹⁶⁸ דבריו, תמצית אידאולוגיית הוועדים בחסות הברון, מחדדים את תחושת החובה של המתיישבים לתרום ככל יכולתם להצלחת מפעל ההתיישבות, גם כשזו לא הובנה על ידי הישוב הישן והחדש בארץ.¹⁶⁹

לצמיחה זכו הוועדים בחסות יק"א, שכן היא לא מנעה את ההתארגנות הציבורית, וקיומה של פעילות זו התאים ליעדי העצמאות שהגדירה למושבה. יק"א התנגדה לפילנתרופיה ולאפוטרופוסות, וההתערבות בהתפתחותן הטבעית של המושבות נגדה את עקרון הברכה הטבעית שבו צידדה. נציגיה לא ישבו במושבות אלא בערים (יפו, חיפה, נצרת וטבריה), ולוועדים התאפשרה אוטונומיה רבה.¹⁷⁰ לפיכך במושבות הברון החלו הוועדים את פעולתם בקו פרשת מים זה, כפי שהראיתי במזכרת-בתייה. מתוקף תפקידה הייתה יק"א המממנת העיקרית של ההתיישבות באמצעות הלוואות למתיישבים, והשתמשה בוועד כערכ להלוואות וכאחראי לגביית החובות. הוועד מצדו נעזר ביק"א לשמירת חוקי המושבה וביקש ממנה למנוע ממפרי חוק שכר או אזורח.¹⁷¹ עם זאת יק"א שמרה כאמור על ריכוזיות, ללא קשר לאישיות הפקיד הממונה, והעבירה את ניהול שירותי הציבור לוועדים כראות עיניה. חלק מהמוסדות החשובים במושבה, כמו היקבים ובתי הספר המורדניים, הועברו לניהול הוועדים רק לאחר שהייתה יק"א בטוחה באיכות ניהולם.¹⁷² מדי פעם התערבה יק"א בניהול המושבה בעקבות פניות תושבים וצמצמה את סמכות הוועד.

מקובל במחקר שיק"א נטתה לממן את שירותי החינוך המורדני, המנהל והרפואה, בעוד הוועד מימן את שירותי הדת והחינוך המסורתי בלבד, בדומה לנהוג במושבות בארגנטינה.¹⁷³ אך מתברר

168 פרוטוקול מאור ל"ה באדר אתתכ"ח (תרנ"ז), אצ"מ, A192/836.

169 א' בן-יהודה, 'דרושים איכרים פשוטים' (17 ביוני 1887), אליאב (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 136.

170 י' קניאל, 'מקומה של יק"א בעיצוב האירגון הפנימי והחינוך במושבות', י' כץ (עורך), החברה להתיישבות יהודים (יק"א) מאה שנות פעילות 1891-1991, ירושלים תשנ"ה, עמ' 60; מ' מירוק, 'התגבשות המדיניות ההתיישבותית של יק"א בארץ-ישראל 1896-1899', שם, עמ' 48; הנ"ל, 'אמיל מאירסון וראשית המעורבות של חברת יק"א בארץ ישראל', קתדרה, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 67-79.

171 פרוטוקול מ"ב בטבת תרע"ב, אכ"ת, 9/1/40; ח' אבני, ארגנטינה 'הארץ היעודה': מפעל ההתיישבות של הברון דה הירש בארגנטינה, ירושלים תשל"ג, עמ' 173; יק"א אל ועד כפר-תבור, 8 במאי 1924, אכ"ת, 12/1/221; קבלות על החזרת חובות מזכרת-בתייה, אצ"מ, J15/6229.

172 אלבוים-דרור (לעיל, הערה 52), עמ' 159.

173 אבני (לעיל, הערה 171), עמ' 173.

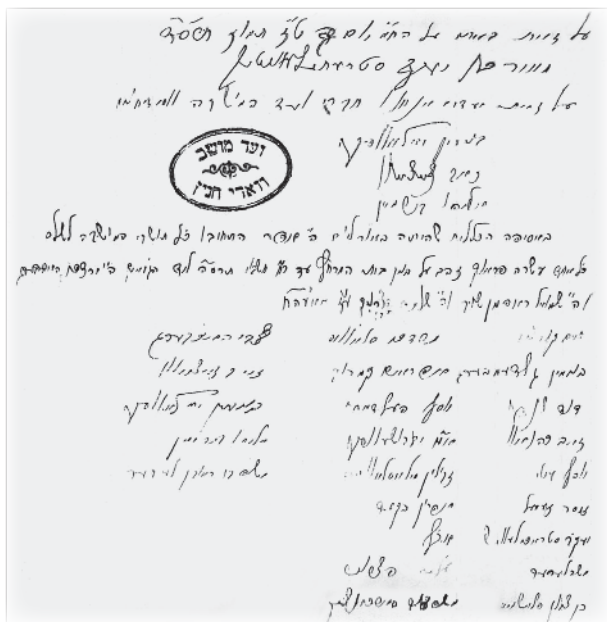
שוועדי המושבות לא הסתפקו במימון שירותי הקודש, ומימנו גם שירותי חול: רפואה, חינוך ועוד. הם יזמו פיתוח תשתיות והקמת מפעלים חקלאיים ותעשייתיים ומוסדות תרבות. פעילותם הייתה לא

רק מענה מידי על צורכי השעה אלא גם פרי תכנון רחוק טווח של פיתוח ענפי כלכלה ומשק.¹⁷⁴ שירותים מודרניים רבים מומנו בשיתוף – כדי להטיב את השירות הוסיף הוועד על תקציבי יק"א בשכירת מומחים שהיו ישרים בעיניו. גם בשירותים שמימנה יק"א, הוועד הוא שניהל אותם בפועל, בחר ושכר בעלי מקצוע, ערך חוזים, פיקח על הפעילות השוטפת, וקבע למעשה את מהותם, כדברי יהושע קניאל: 'היא [יק"א] הכינה אפוא את החומר והלבנים, ואילו את התוכן והמהות יצקו המתיישבים עצמם'.¹⁷⁵

הוועדים תרמו להתפתחות המושבות בשלושה תחומים מרכזיים: ארגון הקהילה כלפי פנים, ייצוגה כלפי חוץ ופיתוח המרחב הציבורי על ידי ייסוד מפעלים ומוסדות ציבור, בהתאם לצורכי המקום וברוח ההתחייבות 'להיטיב המצב החומרי והמוסרי

של בני העדה [...] להפריח אושרה ולדאוג לקיומה'.¹⁷⁶ היקף העשייה של הוועד היה שונה ממושבה למושבה, בהתאם למצבה הכלכלי ולגורם החסות; עשייה זו הגיעה לשיאה בנס-ציונה, אך היא ניכרה בכל המושבות.

האם היה צורך בוועדי המושבות? מן המאמר עולה תשובה חיובית על שאלה זו. הוועדים הכירו את קהילותיהם ונענו לצורכיהן החומריים, החברתיים והאידיאולוגיים בתחומי הדת והרוח. בכך שמרו על זהותן ולכידותן הקהילתית. במחקר הוכח שהצלחתה של התיישבות חלוצית הייתה תלויה בטיב מוסדותיה, בחוזקם ובהתאמתם לארץ היעד. ועדי המושבות תיווכו בין המושבות לממשל העות'מאני ולמוסדות הפקידות והיישוב, ותרמו לכושר התמודדותן ולהישרדותן, אם בהשלמת הצרכים שלא סופקו בידי גופי החסות, בתחומי הדת, התרבות והקהילה, ואם ביצירת מסגרת מוגנת ששיאה בימי מלחמת העולם הראשונה. ניסיונות להתיישבות יהודית בקנדה בתקופה המקבילה, שנעדרו ארגון, הנהגה עצמית וייצוג נאות, התפרקו בהיעדר סולידריות ושירותי קהילה.¹⁷⁷ לא פשוט היה לוועדים

קטע מתוך פרוטוקול ישיבת 'ועד מושב וואדי חני' (נס-ציונה), תרס"ד

174 נ' גרוס, 'מבוא: על חקר היזמות היהודית', ר' אהרנסון וש' שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 17-24.

175 קניאל (לעיל, הערה 170), עמ' 61.

176 תקנות תרמ"ב (לעיל, הערה 14), א-ב.

Y. Katz & J.C. Lehr, *The Last Best West: Essays on the Historical Geography of the Canadian Prairies*, Jerusalem 177 1991, pp. 191-209

לבסס את סמכותם מול הגופים החלופיים שפעלו במרחב, אולם רוב הזמן הכירו הציבור ומוסדות היישוב בנחיצותם.

לקראת מלחמת העולם הראשונה עברו רוב המוסדות הכלכליים והמודרניים במושבה לניהול ולמימונו של הוועד. נראה שלולא היו הוועדים קיימים, הייתה צריכה יק"א להצמיחם בעצמה כדי לקדם את המושבות לעצמאותן הכלכלית. ועדי המושבות היו התשתית להקמת המועצות המקומיות. אמנם הוועדים נזקקו כאמור לתרומות, להלוואות וליזמים שיסייעו להם להוציא את יזמותיהם אל הפועל, אך על רקע מצבן הכלכלי הקשה של המושבות בראשיתן, הישג אדיר הוא שוועדי המושבות גבו כספים, ניהלו קופות ציבוריות, פרעו חלק גדול מהלוואותיהם ומימנו מקופותיהם שירותי ציבור. הוועדים כוננו מוסדות חינוך, דת ותרבות, תשתיות ומפעלים חקלאיים וכלכליים, ואלה השפיעו על התפתחות המושבות וניכרים במפות שצורפו למאמר זה. חלק ממוסדות אלו ניצב עד היום במושבות. מגדל המים במזכרת-בתיא, בית העם בראשון-לציון, בית הכנסת בנס-ציונה ועוד מעידים כי הוועדים נטלו חלק בעיצוב המושבה, ותרומתם לקידומה ראויה למחקר עצמאי.